

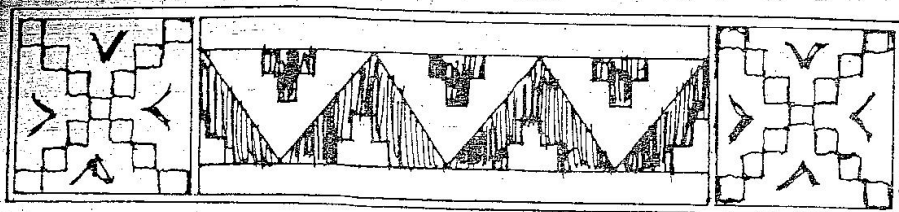
ΘΕΙΑ ΛΑΤΡΕΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ 1

Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ
τοῦ ἁγίου Ἰωάννου
τοῦ Χρυσοστόμου

ΕΚΔΟΣΙΣ Δ΄

Ἰωάννη Β. Κογκούλη
Χρήστου Κ. Οἰκονόμου
Παναγιώτη Ι. Σκαλτσῆ

ΕΚΔΟΣΙΣ Ο.Χ.Α. «ΛΥΔΙΑ»
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1995

Ἡ ἀρχική μορφή καί ἡ δομή τῆς θείας λειτουργίας δέν ἦταν αὐτή πού εἶναι σήμερα. Ὅπως κάθε ζωντανός ὀργανισμός ἐξελίσσεται, ἔτσι καί ἡ θεία λειτουργία ὡς ἔργο τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ καί ζωντανή ὑπόθεση τῆς Ἐκκλησίας δέν ξέφυγε ἀπ' αὐτό τό νόμο. Ἀπλή καί σύντομη στά πρῶτα χριστιανικά χρόνια, διαμορφώθηκε σιγά-σιγά σ' αὐτό τό λαμπρό καί μεγαλόπρεπο ἔργο πού σήμερα οἱ πιστοί τελοῦν καί συμμετέχουν. Τό μυστήριο ἀσφαλῶς ἦταν καί εἶναι πάντοτε τό ἴδιο· τό μυστήριο τῆς θείας εὐχαριστίας, τοῦ μυστικοῦ δείπνου, τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ καί τῆς «**Εὐλογημένης βασιλείας τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ ἁγίου Πνεύματος**». Αὐτό πού ἄλλαξε εἶναι τό ἐξωτερικό πλαίσιο καί τό διάγραμμα τῆς λειτουργίας. Τήν ἀλλαγὴ αὐτή καί τήν ἐξέλιξη, καθὼς καί τή σημασία τῆς κάθε λειτουργικῆς κίνησης καί πράξης, τήν παρακολουθοῦμε μέσα ἀπὸ τίς ἱστορικές πηγές καί τὰ διάφορα λειτουργικά κείμενα. Στὴ συνέχεια μέ ὁδηγὸ τὰ κείμενα αὐτά θά ξεναγηθοῦμε, ὅσο γίνεται πιό ἀπλά καί πιό σύντομα, μέσα στὸν ὁμορφο κι ἀνεπανάληπτο κόσμος τῆς θείας λειτουργίας.

1. Τό τμήμα αὐτό τῆς «ἐναρξης» τῆς θείας λειτουργίας διαγραμματικά ἀποδίδεται ὡς ἑξῆς:

α. — ἀρχική εὐλογία («Εὐλογῆμένη ἡ βασιλεία τοῦ Πατρός...»).

— μεγάλη συναπτή, εὐχή 1η, ἐκφώνηση.

— ἀντίφωνο 1ο, (ψαλμός).

β. — μικρή συναπτή, εὐχή 2η, ἐκφώνηση.

— ἀντίφωνο 2ο, (ψαλμός).

γ. — μικρή συναπτή, εὐχή 3η, ἐκφώνηση.

— ἀντίφωνο 3ο, (ψαλμός).

Μέχρι τόν 5ο αἰῶνα ἡ εἵσοδος τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ στό ναό ἦταν ἀπλή καί ἡ λειτουργία ἄρχιζε μέ τή σύντομη εὐλογία τοῦ ἱερέα «**Εἰρήνη πᾶσι**» καί ἀκολουθοῦσαν τά ἀναγνώσματα. Ἀπό τόν 5ο μέχρι τόν 6ο αἰῶνα, καί κατά τή διάρκεια λιτανείας πού γινόνταν ἀπό ἕνα ναό σέ ἄλλο γιά τήν τέλεση τῆς θείας λειτουργίας, εἴχαμε ἕνα ἀντιφωνικό ψαλμό, στόν ὁποῖο ὑπῆρχε ὡς ἐφύμνιο (εἰσοδικό) τό τρισάγιο. Τόν 7ο αἰῶνα κατά τή λιτανεία ψαλλόταν ἀντιφωνικός ψαλμός μέ ἐφύμνιο (εἰσοδικό) τό «**Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...**». Γιά τίς μέρες πού δέν ὑπῆρχε καμιά γιορτή, ὡς εἰσοδικό τροπάριο ψαλλόταν τό «**Ὁ μονογενής...**». Ἀπό τόν 8ο ὅμως αἰῶνα καί γιά τήν κάλυψη τοῦ χρόνου προετοιμασίας τῶν δώρων, τῆς προσκομιδῆς, ἡ ὁποία ἤδη ἔχει μετατεθεῖ στήν ἀρχή καί ἡ διάρκειά της εἶναι μεγαλύτερη, ὁ λαός ἔψαλλε ἄλλους δύο ψαλμούς ἀντιφωνικά. Ἔτσι, λοιπόν, τό παλιό ἀντίφωνο τῆς εἰσόδου καί τά δύο νέα συνιστοῦν πιά μιά ἐνότητα καί ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο τμήμα τῆς θείας λειτουργίας.

Ὑπάρχει βέβαια καί ἡ ἄποψη πὼς καί τὰ τρία αὐτὰ ἀντίφωνα ψάλλονταν ἀρχικά κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λιτανείας που ἀναφέραμε. Πάντως ὁ λιτανευτικός χαρακτήρας τῆς «ἐναρξης» εἶναι γεγονός καί τονίζεται κι ἀπὸ τὴν συνεχή ἐπανάληψη τοῦ «Κύριε ἐλέησον» ἀπὸ τὸ λαό.

Ἡ δοξολογικὴ ἐκφώνηση, «Εὐλογημένη ἡ βασιλεία τοῦ Πατρός...», ὑπάρχει ὡς ἐναρκτήρια εὐλογία στὴ θεία λειτουργία ἀπὸ τὸ 10ο αἶώνα. Δέν εἶναι καθόλου τυχαῖος ὁ τύπος αὐτῆς τῆς εὐλογίας. Ὁ ἱερέας κρατώντας στὰ χέρια του τὸ Εὐαγγέλιο σταυρώνει μ' αὐτὸ τὴν ἁγία Τράπεζα καί, κατὰ τὸν Σωφρόνιο πατριάρχη Ἱεροσολύμων, ἕναν ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς τῶν ὅσων συμβαίνουν στὴ θεία λειτουργία, προσκαλεῖ τὴν ἁγία Τριάδα νὰ εἶναι παρούσα στό μυστήριό¹. Ἡ θεία λειτουργία μᾶς ὁδηγεῖ στὴ βασιλεία τοῦ Θεοῦ² χωρὶς φυσικά καμιὰ ἀπολύτως κοσμικὴ ἔννοια. Αὕτὴ δοξολογοῦμε στὴ σύναξή μας.

2. Τὸ «Ἀμήν» εἶναι ἑβραϊκὴ λέξη. Ἐκφράζει εὐχή ἢ ἐπιβεβαίωση γιὰ κάτι. Στὴ γλώσσα μας ἀποδίδεται μέ τὸ γένοιτο ἢ μέ τὸ ἀληθινά, πράγματι. Στὴ λατρεία ἀποτελεῖ τὴ φωνή καί τὴν ἀπάντηση τοῦ λαοῦ στὶς ἐκφωνήσεις πού κάνει ὁ ἱερέας μετὰ τὴν ἀνάγνωση τῶν σχετικῶν εὐχῶν. Ἀπαντώντας ὁ λαός μ' αὕτὴ τὴ λέξη σημαίνει πὼς ἀποδέχεται αὐτὰ πού λέει ὁ ἱερέας ἢ εὐχεται νὰ γίνουν πραγματικότητα. Στὴν οὖ-

1. PG 87, 3991 B.

2. Ἱερομ. Γρηγορίου, Ἡ θεία λειτουργία, Σχόλια «Σύναξη», Ἀθήνα 1982, σ. 139.

σία, ἐπειδή οἱ ἐκφωνήσεις ἀναφέρονται στήν ἁγία Τριάδα, τό «Ἀμήν» εἶναι ὁμολογία τῆς τριαδικῆς βασιλείας καί ταυτόχρονα εὐχή, ὥστε ὁ κάθε πιστός νά ἀπολαύσει τά ἀγαθά της.

3. Εἰρηνικά καί συναπτή εἶναι τό ἴδιο πράγμα. Πρόκειται δηλαδή γιά σειρά αἰτημάτων, πολύ παλιῶν, πού ὁ διάκονος ἀποτεινόμενος πρός τή σύναξη, μπροστά στήν ὡραία πύλη, ἀπευθύνει στό Θεό. Εἰρηνικά λέγονται ἐπειδή τά τρία πρῶτα μιλοῦν γιά τήν εἰρήνη καί συναπτή εἶτε ἐπειδή τά αἰτήματα βρίσκονται ὅλα μαζί συγκεντρωμένα, εἶτε γιατί, κατά τόν Συμεών Θεσσαλονίκης ἡ Ἐκκλησία μέ τόν τρόπο αὐτό «πάντας συνάπτει καί ὑπέρ πάντων εὐχεται»³. Εὐχεται γιά ὅλους κι ὅλους τούς ἐνώνει σέ ἓνα.

Παλιότερα ἡ θέση τους ἦταν πρὶν ἀπό τόν τρισάγιο ὕμνο, καί πιό παλιά ἀκόμα (4ο-5ο αἰῶνα) στίς εὐχές τῶν πιστῶν. Στό σημεῖο πού βρίσκονται σήμερα, πρὶν δηλαδή ἀπό τά ἀντίφωνα, μεταφέρθηκαν τόν 9ο αἰῶνα. Χαρακτηριστική εἶναι ἐπίσης καί ἡ δομή τῶν αἰτημάτων αὐτῶν. Βαδίζει κατά τριάδες, σχῆμα πολύ συνηθισμένο στή λατρεία. Ἡ μία τριάδα μέ γενικά αἰτήματα (ἄνωθεν εἰρήνη, εἰρήνη τοῦ κόσμου, καί γιά τόν ἅγιο οἶκο), ἡ ἄλλη μέ αἰτήματα γιά πρόσωπα (γιά τόν ἀρχιεπίσκοπο, τούς ἄρχοντες, τούς κατοίκους τῆς πόλης) καί ἡ τρίτη μέ εἰδικά αἰτήματα (γιά εὐκρασία τῶν ἀέρων..., τούς πλέοντες... καί τή σωτηρία μας ἀπό

3. Συμεών Θεσσαλονίκης, Περὶ τῆς θείας προσευχῆς, PG 155, 601D.

κάθε ὀργή καί κίνδυνο)⁴. Τό «Ὑπέρ τῶν εὐσεβῶν καί ὀρθοδόξων χριστιανῶν...» εἶναι πολύ μεταγενέστερο καί μπῆκε ἀνάμεσα στίς ἄλλες δεήσεις ἐπὶ τουρκοκρατίας ἀντικαθιστώντας τήν ὑπέρ τῶν βασιλέων αἴτηση. Τό νόημα ὅμως καί τό περιεχόμενο αὐτῶν τῶν αἰτημάτων δείχνει πῶς ἡ Ἐκκλησία μέ τή θεία λειτουργία βρίσκεται μέσα στόν παλμό τῆς ζωῆς καί τήν ἀγωνία τοῦ ἀνθρώπου. Ὅλες τίς ἀνάγκες κι ὅλα τά προβλήματα τά ἀναφέρει στόν Θεό γιά νά βροῦν τή σωστή τους λύση. «Εἰρήνης εἶναι μυστήριον τοῦτο τό μυστήριον»⁵, λέει ὁ ἱερός Χρυσόστομος γιά τή θεία λειτουργία. Ἡ εἰρήνη πού ζητᾶμε στήν θεία λειτουργία εἶναι ἡ εἰρήνη τοῦ Χριστοῦ, «ἡ ὄντως εἰρήνη». Αὐτήν ἔχει ἀνάγκη ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος καί ἡ σημερινή κοινωνία, γιά νά μπορέσει νά ζήσει. Καί δέν εὐχόμαστε μόνο γιά τ' ἀγαθά τῆς ψυχῆς, ἀλλά καί γιά τά ἀναγκαῖα τοῦ σώματος, γιά νά γνωρίσουμε, ὅπως τονίζει ὁ Καβάσιλας, ὅτι ὁ Θεός εἶναι ὅλων αἷτιος καί χορηγός⁶.

Τό «Κύριε ἐλέησον» πού μετά ἀπό κάθε δέηση ἀπαντᾷ ὁ λαός δείχνει ὅπως καί τό «Ἀμήν» τό διαλογικό χαρακτήρα τῆς θείας λειτουργίας, ἀλλά κυρίως τήν ἀνάγκη τοῦ θείου ἐλέους πού ἔχουμε ὡς ἄνθρωποι, γιά νά σωθοῦμε. «Τό νά ζητοῦμε τό ἔλεος ἀπό τόν Θεό —

4. Ἱ.Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικάς ἀπορίας, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 128.

5. Ἱ. Χρυσόστομος, Ὑπόμνημα εἰς τόν ἅγιον Ματθαῖον τόν Εὐαγγελιστήν, ὁμιλία Ν', PG 58, 508.

6. Νικολάου Καβάσιλα, Εἰς τήν θείαν λειτουργίαν καί περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, εἰσαγωγή - κείμενον - μετάφρασις-σχόλια ὑπό Παν. Κ. Χρήστου, Φιλοκαλία τῶν νηπτικῶν καί τῶν ἀσκητικῶν, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 85.

λέει πάλι ο Καβάσιλας — είναι σάν νά ζητοῦμε νά ἐπιτύχουμε τήν βασιλεία του»⁷. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικό πώς στήν ἀρχαία Ἐκκλησία τό «**Κύριε ἐλέησον**» τό ἔλεγε φυσικά ὁ λαός, ἀλλά «πρό πάντων τά παιδιά»⁸.

4. Ἡ λέξη «ἀντίφωνο» εἶναι ἓνας τεχνικός ὅρος καί σημαίνει τόν τρόπο ψαλμωδίας, πού ἀπό τούς πρώτους κιόλας χρόνους τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας ἦταν ἀντιφωνικός. Ὑπῆρχαν δηλαδή δύο χοροί καί διαδοχικά ἔψαλλαν τούς ψαλμούς, ἐπαναλαμβάνοντας μετά ἀπό κάθε στίχο μιά σύντομη καί περιεκτική φράση, τό λεγόμενο **ἐφύμνιο**. Ἔχουμε βέβαια κι ἄλλο τρόπο ψαλμωδίας στήν ἀρχαία Ἐκκλησία σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ἓνας ἔλεγε τόν ψαλμικό στίχο καί ὁ λαός ὑπηχοῦσε, ὑπέψαλλε τά ἀκροστίχια ἢ ἀκροτελεύτια (τήν κατάληξη δηλαδή τοῦ ψαλμοῦ, ὅπως τό «**Ἀμήν**» ἢ τό «**Ἀλληλούϊα**»). Ἦταν βέβαια δυνατόν νά μήν ψάλλεται ὁλόκληρος ὁ ψαλμός, ἀλλά μόνο ὁρισμένοι στίχοι ἀπ' αὐτόν μαζί μέ τό ἐφύμνιο, ὅπως γίνεται ἀκριβῶς καί σήμερα στήν περίπτωση τῶν ἀντιφώνων. Ἀντίφωνα ὀνομάστηκαν καί οἱ ψαλμοί ἀκριβῶς γιατί ψάλλονταν ἀντιφωνικά. Τά ἀντίφωνα τῆς θείας λειτουργίας εἶναι τρία καί σκοπό ἔχουν νά μᾶς προετοιμάσουν πνευματικά γιά τό μυστήριον τῆς θείας εὐχαρι-

7. Νικολάου Καβάσιλα, Εἰς τήν θείαν λειτουργίαν..., ὅπ.π. σ. 89.

8. Βλ. σχετικές μαρτυρίες στό Ἱ. Κογκούλη, Ἡ εὐχαριστιακή ἀγωγή εἰς τήν παιδικήν ἡλικίαν τῶν 6-13 ἐτῶν. Ὁρθόδοξος θεώρησις καί συμβολή εἰς τήν μυστηριακήν ἀγωγήν, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 33-48 κ.έ.

στίας. Ὡς ψαλμοί ἀναφέρονται προφητικά στήν παρουσία τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καί μᾶς προτρέπουν στήν εὐχαριστία καί τή δοξολογία πρὸς αὐτόν.

Πρὶν ἀπὸ κάθε ἀντίφωνο ὑπάρχει εὐχή μέ τήν ἐκφώνησή της. Οἱ εὐχές αὐτές ἔχουν κάποια λειτουργικότητα καί κάποιο νόημα, τό ὁποῖο δέν πρέπει νά χάνεται. Ἀποτελοῦν ἀνακεφαλαίωση τῶν αἰτημάτων τοῦ λαοῦ πού προηγοῦνται καί τό περιεχόμενό τους εἶναι προσευχή στό Θεό γιά τό λαό του. Ἐπομένως ἀφοροῦν ἅμεσα ὅλη τή σύναξη. Γι' αὐτό καλό εἶναι νά λέγονται στή θέση τους (**πρῶτα ἡ εὐχή, μετά ἡ ἐκφώνηση καί κατόπιν τό ἀντίφωνο**) καί νά διαβάζονται καθάρᾳ καί σέ τόνο τέτοιο πού νά ἀκούγονται ἀπό τοὺς πιστούς. Ἡ εὐχή διαβάζεται καί ἡ ἐκφώνηση ἀπαγγέλλεται μελωδικά, ἀφοῦ τό «ἐκφώνως» εἶναι μουσικός ὅρος. Ἔτσι καί ἡ τάξη τηρεῖται καί ἡ οὐσία δέν χάνεται. Εἶναι χαρακτηριστικό πὼς οἱ τρεῖς εὐχές τῶν ἀντιφώνων προϋποθέτουν τήν παρουσία τοῦ λαοῦ μέσα στό ναό. Εἶναι εὐχές τῆς σύναξης.

Τά «**τυπικά**», γιά τά ὁποῖα στό κείμενο λέγεται ὅτι ψάλλονται ἀντί τῶν ἀντιφώνων, εἶναι μοναχική ἀκολουθία. Ὀνομάστηκαν ἔτσι γιατί ἡ ἀκολουθία αὐτή ἀποτελεῖ τύπο, εἰκόνα τῆς θείας λειτουργίας καί κατὰ κάποιο τρόπο εἶναι ὑποκατάστατό της. Εἶναι κάτι παράλληλο μέ τήν προηγιασμένη. Κοινωνία χωρίς λειτουργία. Ἀρχικά ξεκίνησε ἀπ' αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἀνάγκη τῶν μοναχῶν νά κοινωνοῦν ἰδιωτικά μετά τόν ἑσπερινό ἢ τήν θ' ὥρα, τίς ἡμέρες πού δέν γινόταν κανονική θεία λειτουργία. Σήμερα ἔπαυσε αὐτή ἡ ἀποστολή της ἀφοῦ ἔχουμε τήν προηγιασμένη, καί δέν τε-

λείται στις ένορίες. Στα μοναστήρια ψάλλεται όλόκληρη μετά την στ' ώρα ή την θ' τή Μεγάλη Τεσσαρακοστή καί τό πρώτο μέρος της (οί δύο πρώτοι δηλ. ψαλμοί καί οί Μακαρισμοί) ψάλλεται στην θέση τών αντιφώνων, άν φυσικά τελείται λειτουργία καί δέν υπάρχουν ιδιαίτερα αντίφωνα τής ημέρας.

5. Τό πρώτο αντίφωνο συνοδεύεται από τό έφύμνιο «**Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου...**». Παρακαλοῦμε τό Χριστό νά μᾶς σώσει μέ τίς πρεσβεῖες τῆς Παναγίας.

Πρέπει νά έπισημάνουμε πώς στην ιστορία τῆς λειτουργίας έχουμε τρεῖς περιπτώσεις αντιφώνων· τά αρχαῖα καί τά νεότερα κι αὐτά πού λέγονται σήμερα. Τά αρχαῖα καί τά νεότερα έχουν τούς ἴδιους ψαλμούς (91ο, 92ο, 94ο), ἀλλά διαφέρουν ὡς πρὸς τά έφύμνια. Έτσι, λοιπόν, τά αρχαῖα έφύμνια εἶναι γιά τό α' αντίφωνο «**Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου...**», γιά τό β' «**Πρεσβείαις τῶν ἁγίων σου...**» καί γιά τό γ' «**Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...**». Τά νεότερα έφύμνια εἶναι γιά τό α' αντίφωνο «**Ταῖς πρεσβείαις τῆς Θεοτόκου...**», γιά τό β' «**Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...**» καί γιά τό γ' τό ἀπολυτίκιο τῆς ημέρας ή τῆς γιορτῆς. Τά σημερινά αντίφωνα, ὅπως δηλαδή ἀκούγονται τίς Κυριακές στούς ναούς μας, εἶναι μιά προσπάθεια συγχώνευσης τῶν «**Τυπικῶν**» μέ τά νεότερα έφύμνια. Όλες οἱ περιπτώσεις υπάρχουν στό παράρτημα, σ. 196-225.

6. Μικρή συναπτή λέγεται σ' αντίθεση μέ τή μεγάλη συναπτή, τῆς ὁποίας εἶναι ἐπιτομή.

7. Τό δεύτερο ἀντίφωνο συνοδεύεται ἀπό τό ἐφύμνιο «Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ, ὁ ἀναστάς ἐκ νεκρῶν...» γιά τίς Κυριακές ἢ «ὁ ἐν ἁγίοις θαυμαστός...» γιά τίς καθημερινές. Στά ἀρχαῖα ἀντίφωνα εἶχαμε τό «Πρεσβείαις τῶν ἁγίων σου...». Σήμερα ὡς β' ἀντίφωνο συνήθως καί κακῶς ψάλλουμε στίχους ἀπό τόν ψαλμό τῶν «τυπικῶν» «Αἶνει ἡ ψυχὴ μου τόν Κύριον...» (145ος).

Στό ἀντίφωνο αὐτό τονίζεται καί φαίνεται περισσότερο ὁ Χριστοκεντρικός χαρακτήρας τῶν ἀντιφώνων. Ὁ Χριστός εἶναι παρὼν στή θεία λειτουργία. Κι ὁ ὕμνος πού ψάλλεται στό τέλος τοῦ ἀντιφώνου αὐτό θέλει νά τονίσει· «Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ...». Τό τροπάριο αὐτό δημιούργημα πιθανό τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ, ἀπὸ τόν 6ο αἰῶνα εἶναι ἓνα δεῦτερο σύμβολο πίστεως καί ψαλλόταν ὡς τροπάριο τῆς εἰσόδου τίς μὴ ἐορτάσιμες ἡμέρες. Ἀπὸ τό 10ο αἰῶνα ὁμοῦς μετατέθηκε στό τέλος τοῦ β' ἀντιφώνου ὡς **περισή**, ὡς κάτι δηλαδή τό ἐπιπλέον, πού περισσεύει καί ψάλλεται ἐντονότερα. Ὁμολογοῦμε πῶς «ὁ Χριστός εἶναι ὁ νικητὴς τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου. Καί τώρα μαζεμένοι γύρω τοῦ οἱ πιστοὶ τοῦ ψάλλουμε τόν παιάνα τῆς νίκης»⁹.

8. Τό τρίτο ἀντίφωνο ἔχει πάλι τὴν ἴδια συναπτή, τὴ σχετικὴ εὐχή καί ἐφύμνιο τό ἀπολυτίκιο τῆς γιορτῆς ἢ τῆς ἡμέρας. Στά ἀρχαῖα ἀντίφωνα εἶχαμε ὡς

9. Ἱερομ. Γρηγορίου, Ἡ θεία λειτουργία, Σχόλια, «Σύναξη», Ἀθήνα 1982, σ. 191.

τρίτο ἐφύμνιο τὸ «Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...». Τὰ ἀπολυτίκια μᾶς ἀποδίδουν συνοπτικά τὸ νόημα καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς κάθε γιορτῆς καὶ μποροῦν νὰ ψαλοῦν ἀπ' ὅλους τοὺς πιστοὺς εὐκόλα. Ἀλλωστε τὸ ἐφύμνιο τοῦ κάθε ἀντιφώνου ἐξυπηρετεῖ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀνάγκη τῆς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ στὴν ψαλμωδία καὶ στὴ λατρεία γενικότερα.

9. Μετὰ τὴν ψαλμωδία τῶν τριῶν ἀντιφώνων καὶ συγκεκριμένα πρὸς τὸ τέλος τοῦ τρίτου ἀντιφώνου γίνεται ἡ λεγομένη «μικρά εἴσοδος». Ἡ «πρῶτη εἴσοδος τῆς ἁγίας συνάξεως», ὅπως χαρακτηρίζει ὁ ἅγιος Μάξιμος ὁ ὁμολογητὴς τὴν ἀρχικὴ εἴσοδο τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ στό ναό¹⁰. Οἱ ἱερεῖς, ντυμένοι τὰ ἄμφιά τους, μαζί μέ τὸ λαό ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὸ αἶθριο καὶ ἔμπαιναν στόν κυρίως ναό γιά ν' ἀρχίσει ἡ θεία λειτουργία. Κι ἐπειδὴ ἐπρόκειτο νὰ διαβαστεῖ τὸ εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα μετέφεραν καὶ τὸ Εὐαγγέλιο ἀπὸ τὸ σκευοφυλάκιο, πού βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸν κυρίως ναό στό αἶθριο καὶ τὸ τοποθετοῦσαν στόν ἄμβωνα, ἀπ' ὅπου γινόταν ἡ ἀνάγνωση. Στὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ διαβαζόταν καὶ ἡ εὐχή τῆς εἰσόδου. Ἄν λειτουργοῦσε ἐπίσκοπος, ἔμπαινε στό ναό αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ στιγμή, ἀφοῦ φοροῦσε τὰ ἄμφιά του μπροστά στό λαό. Καὶ σήμερα παρατηροῦμε πὼς στό ἱερό βῆμα μπαίνει τὴν ὥρα τῆς μικρῆς εἰσόδου κι ὄχι ἀπὸ τὴν ἀρχή. Αὐτὸ εἶναι στοιχεῖο τῆς παλιᾶς τάξης καὶ πράξης. Μέ τὴ

10. Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ, Μυσταγωγία, εἰσαγωγή - σχόλια πρωτ/ρος Δημ. Στανιλοάε, μετάφ. Ἰγνάτιος Σακαλῆς, ἔκδ. «Ἀποστολικῆς Διακονίας», Ἀθῆναι 1973, σ. 213.

διαφορά πώς είναι ήδη ντυμένος πρίν από την θεία λειτουργία. Σήμερα τά πράγματα έχουν αλλάξει. Τό αρχικό νόημα και η πρακτική σημασία αυτής της εισόδου έχει χαθεί. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, μέ τη μεταφορά των ειρηνικῶν πρίν από τά ἀναγνώσματα καί τήν ἀπό τόν 8ο αἰῶνα προσθήκη τῶν δύο πρώτων ἀντιφώνων, ἄλλαξε ἡ μορφή καί ἡ διάταξη τοῦ πρώτου αὐτοῦ τμήματος τῆς θείας λειτουργίας. Ἡ εἴσοδος πού γίνεται είναι ἡ εἴσοδος στό ἱερό βῆμα καί ὄχι ἡ εἴσοδος τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ στό ναό¹¹. Ὁ λαός είναι ήδη στό ναό καί οἱ ἱερεῖς στό βῆμα. Ἀπό ἐκεῖ ξεκινᾷ καί ἡ πομπή, ἡ λιτανεία τῆς εισόδου μέ τή σημερινή μορφή. Ὁ ἱερέας ἢ ὁ διάκονος, ἂν ὑπάρχει, παίρνει ἀπό τήν ἁγία Τράπεζα τό Εὐαγγέλιο καί γίνεται ἡ πομπή, ἐνῶ προπορεύεται ἀναμμένη λαμπάδα, πού συμβολίζει τό «θεῖο φῶς», κατά τόν Σωφρόνιο Ἱεροσολύμων¹².

Ἡ λιτανεία σταματᾷ στό κέντρο τοῦ ναοῦ, ὅπου διαβάζεται ἡ εὐχή τῆς εισόδου, «**Δέσποτα Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν...**», ἔτσι ὥστε νά ἀκούγεται ἀπό τό λαό. Μέχρι τόν ΙΒ' αἰῶνα λεγόταν εἰς ἐπήκοον τοῦ λαοῦ. Ἡ εὐχή αὐτή κάνει λόγο γιά συλλειτουργία μέ τοὺς ἀγγέλους καί ἀναφέρεται στήν εἴσοδο στό ἱερό βῆμα

11. Ἱ. Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1975, σ. 134-138. Βλ. καί π. Ἱ. Ματέος, Ἡ μικρά εἴσοδος τῆς θείας λειτουργίας, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» τ. 56(1973), σ. 365-381.

12. Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Λόγος περιέχων τήν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καί λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ τελουμένων, PG 87³, 3993C.

καί ὄχι στό ναό. Πρόκειται δηλαδή γιά εὐχή μεταγενέστερη καί προϋποθέτει τή μορφή τῆς λειτουργίας, ὅπως ἐξελίχθηκε μετά τόν 7ο αἰώνα. Στή συνέχεια γίνεται ἡ εὐλογία τῆς εἰσόδου· καί γίνεται ἡ ὕψωση τοῦ Εὐαγγελίου πού συνοδεύεται μέ τίς λέξεις· «**Σοφία· ὀρθοί**», γιά νά τελειώσει ἡ πομπή μέ τήν εἴσοδο στό ἱερό βῆμα. Οἱ δύο παραπάνω λέξεις πού ἐμφανίζονται στή λειτουργία ἀπό τόν 7ο αἰώνα, δέν εἶναι παρά παραγγέλματα προσοχῆς. Καί στήν συγκεκριμένη περίπτωση εἰδοποιοῦν τό λαό νά σηκωθεῖ γιά νά ὑποδεχθεῖ τόν ἐπίσκοπο καί τούς ἀναγνώστες γιά νά ψάλλουν τό στίχο τῆς εἰσόδου «**Δεῦτε προσκυνήσωμεν...**»¹³. Θά πρέπει βέβαια ἐδῶ νά τονίσουμε δύο πράγματα: Πρῶτον, οἱ ὅροι «**μικρά**» καί «**μεγάλη**» εἴσοδος ἐμφανίζονται ἀπό τόν 14ο αἰώνα, γιατί ἡ μέν πρώτη εἴσοδος τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ στό ναό ἔχασε σιγά-σιγά τήν ἀρχική λαμπρότητά της καί τό πρακτικό της νόημα καί ἐξελίχθηκε σέ ἀπλή εἴσοδο τοῦ Εὐαγγελίου, σ' ἀντίθεση μέ τήν εἴσοδο τῶν δώρων πού ξεκίνησε μέ μιά ἀπλοϊκή μορφή, ὅπως θά δοῦμε στό συγκεκριμένο σχόλιο καί στή συνέχεια ἀπόκτησε τή μεγαλοπρέπεια καί λαμπρότητα πού ἔχει σήμερα. Δεύτερον, δόθηκαν ἀρκετοί συμβολισμοί πέρα ἀπό τήν πρακτική ἔννοια καί ἱστορική σημασία τῆς «**μικρᾶς εἰσόδου**», ἀλλά εἶναι ὅπωςδῆποτε μεταγενέστεροι. Ἀναφέροντας μερικούς ἀπ' αὐτούς ἐπισημαίνουμε αὐτόν τοῦ Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, γιά τόν ὁποῖο «ἡ εἴσοδος τοῦ

13. π. Ἱ. Ματέος, Ἡ μικρά εἴσοδος..., σ. 375.

Εὐαγγελίου φανερώνει τὴν παρούσα καὶ τὴν εἴσοδο τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ σ' αὐτόν τόν κόσμο»¹⁴. Γιά τόν ἅγιο Μάξιμο ἡ εἴσοδος τῶν πιστῶν μέσα στό ναό σημαίνει τὴ μετάθεσή τους ἀπὸ τὴν κακία καὶ τὴν ἀγνοσία στὴν ἀρετὴ καὶ τὴ γνώση¹⁵. Καὶ κατὰ τὸν Καβάσιλα μέ τό Εὐαγγέλιο δηλώνεται ὁ Χριστός¹⁶.

10. Τό εἰσοδικό εἶναι στίχος ἀπὸ τὸν ψαλμό τοῦ τρίτου ἀντιφώνου κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου, ὅπως εἶπαμε, γίνεται ἡ μικρὴ εἴσοδος. Ὅταν δηλαδή ἡ πομπὴ φτάσει στό κέντρο τοῦ ναοῦ, διακόπτεται ἡ ψαλμωδία τοῦ ἀντιφώνου, διαβάζεται ἡ εὐχὴ τῆς εἰσόδου, γίνεται ἡ εὐλογία κ.λπ. καὶ στὴ συνέχεια ψάλλεται τό εἰσοδικό. Λέγεται ἔτσι, γιατί ἀκριβῶς τὴ στιγμὴ ἐκείνη οἱ λειτουργοὶ εἰσοδεύουν, μπαίνουν δηλαδή στό ἱερό βῆμα. Ὁ στίχος φυσικὰ συνοδεύεται ἀπὸ τό ἐφύμνιο, μέ τὴ διαφορὰ πὼς ἀντὶ νὰ εἶναι τό ἀπολυτίκιο τῆς ἑορτῆς, ὅπως συμβαίνει καὶ μέ τοὺς προηγούμενους στίχους, ψάλλεται τό ἐφύμνιο τοῦ δευτέρου ἀντιφώνου, δηλαδή τό «**Σῶσον ἡμᾶς, Υἱέ Θεοῦ...**». Οἱ δεσποτικές γιορτές, αὐτές δηλαδή πού ἀναφέρονται στό Χριστό, ἔχουν δικά τους εἰσοδικά, ἀφοῦ ἔχουν τὰ δικά τους ἀντίφωνα. Τό πιό συνηθισμένο εἰσοδικό πού ἀκούμε τίς Κυριακές καὶ τίς καθημερινές εἶναι τό «**Δεῦτε προσκυνήσωμεν καὶ προσπέσωμεν Χριστῷ**» (Ψαλμός 94, 6). Ψάλλεται κανονικά ἀπὸ τό λαό, ἀλλά

14. Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία, PG 98, 405C.

15. Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ, Μυσταγωγία..., ὁπ.π., σ. 179.

16. Νικολάου Καβάσιλα, Εἰς τὴν θεϊὰν λειτουργίαν..., ὁπ.π., σ. 115.

κατά τούς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας ἐπικράτησε νά ψάλλεται ἀπό τούς ἱερεῖς, ἀπό ἐπίδραση τῆς ἀρχιερατικῆς πράξης. Τό εἰσοδικό εἶναι πρόσκληση γιά προσκύνηση τοῦ Χριστοῦ.

11. Ἀρχικά τό τρίτο ἀντίφωνο, μετά τήν εἴσοδο καί τήν ψαλμωδία τοῦ λεγομένου εἰσοδικοῦ, ἔκλεινε μέ τή μικρή δοξολογία, «**Δόξα καί νῦν**», ὅπως ἀκριβῶς καί τά δύο πρῶτα ἀντίφωνα. Στή θέση αὐτή ψάλλονταν τά **τροπάρια**. Εἴτε στό «**Δόξα**» τό ἀπολυτίκιο καί στό «**Καί νῦν**» τό **κοντάκιο**, εἴτε μετά τό εἰσοδικό τό ἀπολυτίκιο καί στό «**Δόξα καί νῦν**» τό **κοντάκιο** ὡς **περισσή**¹⁷. Σιγά σιγά ὅμως γιά διάφορους λόγους τό «**Δόξα καί νῦν**» ἔπαψε νά ψάλλεται καί τά **τροπάρια** αὐξήθηκαν.

Ἡ αὐξησή τους ὀφείλεται στήν ἀνάγκη νά καλυφθεῖ ὁ χρόνος τῆς μυστικῆς ἀνάγνωσης τῆς εὐχῆς τοῦ τρισαγίου, ἀλλά καί στήν ἀνάγκη νά ἱκανοποιηθεῖ ἡ εὐλάβεια τοῦ λαοῦ καί ἡ τιμή περισσοτέρων ἁγίων¹⁸.

12. Λέγοντας «**τρισάγιο**» ἐννοοῦμε τόν τριαδικό ὕμνο «**Ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος**», πού λέγεται ἔτσι ἐπειδή περιέχει τρεῖς φορές τή λέξη «ἅγιος». Οἱ ρίζες του εἶναι βιβλικές καί ἐμπνέεται τόσο ἀπό τόν ὕμνο τῶν ἀγγέλων, ὅπως περιγράφεται

17. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικάς ἀπορίας, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1982, σ. 44-46.

18. Τοῦ ἰδίου, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικάς ἀπορίας, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 169.

στόν προφήτη Ἡσαΐα· «Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαώθ...»¹⁹, ὅσο καί ἀπό τή φράση τοῦ ψαλμωδοῦ, «ἐδίψησεν ἡ ψυχὴ μου πρὸς τόν Θεόν, τόν ἰσχυρόν τόν ζῶντα»²⁰. Ψάλλοντάς τον ὑμνοῦμε τόν ἕνα Θεό ὡς Τριάδα. Κι αὐτό εἶναι τό βαθύτερο περιεχόμενό του: «Ὡς Τριάδα τόν Θεόν ἀνυμνοῦμεν»²¹.

Καλό ὅμως εἶναι νά σημειώσουμε ἐδῶ καί ὀρισμένα ἱστορικά στοιχεῖα σχετικά μέ τήν ἐξέλιξη καί ἔνταξη τοῦ «**τρισαγίου ὕμνου**» στή θεία λειτουργία. Δέν εἶναι ἀρχικό στοιχεῖο τῆς θείας λειτουργίας, ἀλλά ξεκίνησε ὡς ἐφύμνιο ἑνός ψαλμοῦ καί συγκεκριμένα τοῦ 79ου, «**Ὁ ποιμαίνων τόν Ἰσραήλ, πρόσχες...**», ὁ ὁποῖος ψαλλόταν τόν 5ο αἰῶνα ἀντιφωνικά κατὰ τήν εἴσοδο τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ στό ναό. Ἀπό τόν 6ο ὅμως αἰῶνα ἐντάσσεται στή θεία λειτουργία μέ τή μορφή καί τό σχῆμα πού μέχρι καί σήμερα ἔχει. Δηλαδή προηγεῖται ἡ συναπτή, ἡ ὁποία ἐνῶ ἀρχικά περιεῖχε πολλά αἰτήματα σιγά-σιγά συρρικνώθηκε κι ἔμεινε μόνο ἡ φράση πού καί σήμερα ἀκοῦμε· «**τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν**», ὡς διακονική παρακέλευση. (Σχετικά μέ τήν ἀρχική θέση κι ἐξέλιξη τῆς συναπτῆς, γράψαμε στό σχόλιο περί τῶν «εἰρηνικῶν»). Ἀκολουθεῖ ἡ εὐχή «**Ὁ Θεός ὁ ἅγιος...**», πού εἶναι δέηση στό Θεό γιά νά δεχθεῖ τόν τρισάγιο ὕμνο καί κατακλείεται μέ τήν ἐκφώνηση· «**Ὅτι ἅγιος εἰ...**». Στή συνέχεια ψάλλεται ὁ ὕμνος ἀντιφωνικά ἀπό τοὺς δύο χορούς ἢ καί ἀπό τοὺς ἱερεῖς, ὅταν γίνεται συλλεΐτουργο. Ψάλλεται ἀρχικά

19. Ἡσαΐα 6, 3.

20. Ψαλμ. 41, 3.

21. Νικολάου Καβάσιλα, Εἰς τήν θείαν λειτουργίαν..., ὅπ.π., σ. 116.

τρεις φορές, ακολουθεῖ τό «Δόξα... καί νῦν » μέ τό ἀκροτελεύτιο, ὅπως λέγεται, «Ἅγιος ἀθάνατος...» καί ἐπαναλαμβάνεται πιό μελωδικά στή συνέχεια. Εἶναι τό λεγόμενο «δύναμις» ἢ «περισσή», κατά τόν παλαιό ὄρο τῆς ἐνοριακῆς ψαλμωδίας. Αὐτή εἶναι ἡ λογική σειρά ὅλων τῶν στοιχείων τοῦ «τρισαγίου». Πρῶτα ἡ συναπτή, κατόπιν ἡ εὐχή μέ τήν ἐκφώνησή της καί τέλος ἡ ψαλμωδία τοῦ ὕμνου. Ὅταν ἐπικράτησε ἡ εὐχή νά λέγεται μυστικά, διαβαζόταν ὅταν ψάλλονταν τά ἀπολυτίκια. Σήμερα διαβάζεται μετά τήν ἐκφώνησή της, τήν ὥρα τῆς ψαλμωδίας τοῦ τρισαγίου, πράγμα πού δημιουργεῖ ἀσφαλῶς κάποια σύγχυση.

Ὁ διάλογος πού ακολουθεῖ μετά τό «τρισάγιο», μεταξύ ἱερέα καί διακόνου, κάνει λόγο γιά εὐλογία τῆς «ἄνω καθέδρας». Σήμερα βέβαια φαίνεται σάν μιᾶ ἄσκοπη διαδικασία, ἀλλά διασώζει μιᾶ πολύ παλιά λειτουργική πράξη. Στό σημεῖο αὐτό, ὅπως καί ἄλλοῦ ἔχουμε ἐπισημάνει, γινόταν ἡ εἴσοδος τῶν ἱερέων στό θῶσιαστήριο καί ἡ ἄνοδος τους στήν καθέδρα, δηλαδή στό σύνθρονο πού βρισκόταν πίσω ἀπό τήν ἁγία Τράπεζα. Ἐκεῖ καθόταν τήν ὥρα πού διαβάζονταν τά ἀναγνώσματα καί γινόταν τό κήρυγμα. Ἡ «ἄνω καθέδρα» ἦταν ὁ ἐπισκοπικός θρόνος, πού βρισκόταν στό κέντρο τοῦ συνθρόνου. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό δινόταν ἡ ἀρχική εὐλογία στό λαό, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἀρχαῖες πηγές. Σήμερα ὅλα αὐτά γιά διάφορους λόγους ἔχουν ἀτονήσει καί χάθηκε τό νόημά τους, ἐνῶ διατηροῦνται μόνο στίς σλαβικές ἐκκλησίες²².

22. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικάς ἀπορίας, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1982, σ. 186-193.

Σχεδιάγραμμα ιστορικής εξέλιξης τῶν διαφόρων στοιχείων τῆς λειτουργίας ὡς καί τῆ μικρῆ εἴσοδο (κατά προσέγγιση).

— * * * —

- 1) 4° - 5° αἰώνα: Ἀπλή εἴσοδος κλήρου καί λαοῦ στό ναό (μέ τό Εὐαγγέλιο)
 — Εὐλογία τοῦ λαοῦ ἀπό τό λειτουργό μέ τό «Εἰρήνη πᾶσι»
 — Ἀναγνώσματα (ἀπό τό κέντρο τοῦ ναοῦ, γιατί ἐκεῖ ἦταν ἀρχικά ὁ ἄμβωνας)
 — Κήρυγμα κ.λπ.
- 2) 5° - 6° αἰώνα: — Τό τρισάγιο ὡς ἐφύμνιο ἑνός ψαλμοῦ (79^{ου}), ἀντιφωνικά ψαλλομένου ἀπό ὅλους κατά τήν εἴσοδο
 — Εὐλογία τοῦ λαοῦ κ.λπ.
- 3) 6° - 7° αἰώνα: — Στήν εἴσοδο, ἀντιφωνικός ψαλμός, μέ ἐφύμνιο — εἰσοδικό τροπάριο τό «Ὁ μονογενής» τίς ἡμέρες πού δέν ὑπῆρχε γιορτή
 — Εὐχή τρισαγίου, τρισάγιος ὕμνος (χωρίς ψαλμό)
- 4) 7° - 10° αἰώνα: — Ἡ εἴσοδος κλήρου καί λαοῦ γίνεται χωριστά στό ναό
 — Τά ἀντίφωνα γίνονται τρία μέ τήν προσθήκη ἄλλων δύο, ἀναγκαίων γιά τήν κάλυψη τοῦ χρόνου τέλεσης τῆς προσκομιδῆς. Τά ἀντίφωνα συνοδεύονται ἀπό τίς ἀντίστοιχες συναπτές καί εὐχές
 — Κατά τήν διάρκεια τοῦ τρίτου ἀντιφώνου γίνεται ἡ εἴσοδος τοῦ Εὐαγγελίου

(«μικρά εἴσοδος») καὶ ἀρχίζει νά διαβά-
ται ἡ σημερινή εὐχή τῆς εἰσόδου. (Τὴν
ἐποχὴ δηλαδή αὐτὴ χάνει ἡ εἴσοδος τὸ
ἀρχικὸ τῆς νόημα καὶ σκοπὸ καὶ διαμορ-
φώνεται ἡ νέα τῆς μορφή)

— Μεγάλη συναπτὴ («εἰρηνικά»)

— Εὐχή καὶ τρισάγιος ὕμνος

— Μετάβαση τῶν λειτουργῶν στό σύν-
θρονο (πίσω δηλαδή ἀπὸ τὴν ἁγία Τράπε-
ζα) καὶ εὐλογία τῆς «ἄνω καθέδρας» (τοῦ
κεντρικοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου)

— Εὐλογία τοῦ λαοῦ κ.λπ.

— Τὸν 9^ο αἰῶνα τὰ τυπικά ἐντάσσονται
στὴν ἀρχὴ τῆς λειτουργίας

5) 10^ο - 11^ο αἰῶνα: — Εἰσάγεται στὴ θεία λειτουργία ἡ
ἀρχικὴ τριαδικὴ εὐλογία: «Εὐλογημένη
ἡ βασιλεία τοῦ Πατρὸς...»

— Τὸ τροπάριο «Ὁ μονογενὴς» μετατίθε-
ται ὡς «περισσὴ» στό 2^ο ἀντίφωνο

— Ἡ συναπτὴ ἀπὸ τὸ τρισάγιο μετατίθε-
ται στὴν ἀρχὴ τῆς λειτουργίας, μετὰ δη-
λαδή τὸ «Εὐλογημένη...», ὅπου βρίσκεται
μέχρι σήμερα

6) 12^ο αἰῶνα: — Αὐξάνονται τὰ τροπάρια τοῦ τρίτου ἀν-
τιφώνου, κυρίως στὰ μοναστήρια

13. Ἀναγνώσματα εἶναι οἱ ἀποστολικές καὶ εὐαγ-
γελικές περικοπές, τὰ κομμάτια δηλαδή ἐκεῖνα τῆς
Καينῆς Διαθήκης (Πράξεις - Ἐπιστολές - Εὐαγγέλια),
πού διαβάζονται σέ κάθε εὐχαριστιακὴ σύναξη. Ἡ
χρῆση ἀναγνωσμάτων στὴ θεία λειτουργία, ἀλλὰ καὶ

στή χριστιανική λατρεία γενικότερα μαρτυρείται ήδη από τον 2ο αιώνα. Ὁ Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος καί μάρτυρας γράφει πῶς οἱ πιστοί σέ κάθε σύναξη διάβαζαν «τά ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων ἢ τά συγγράμματα τῶν προφητῶν»²³. Ἀρχικά τόσο ἡ Καινή ὅσο καί ἡ Παλαιά Διαθήκη ἀκουγόταν στή θεία λειτουργία. Σήμερα βέβαια γιά διάφορους λόγους ἡ Παλαιά Διαθήκη μεταφέρθηκε στόν ἑσπερινό τῶν ἑορτῶν καί σ' ὀρισμένες ἄλλες ἀκολουθίες (Ὡρες κ.λπ.), ἄν καί καλό θά ἦταν νά διαβάζονται παλαιοδιαθηκικά ἀναγνώσματα στή θεία λειτουργία, ἀφοῦ ἡ Παλαιά Διαθήκη γιά τήν Ἐκκλησία ἔχει μεγάλη ἀξία καί σημασία καί εἶναι «παιδαγωγός εἰς Χριστόν»²⁴. Προετοιμάσει καί προετοιμάζει τό λαό τοῦ Θεοῦ νά δεχθεῖ τό μήνυμα τῆς σωτηρίας. Εἶναι κι αὕτη πηγή τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ στόν κόσμον²⁵.

Στά πρῶτα χριστιανικά χρόνια ἡ ἀνάγνωση τῶν περικοπῶν ἦταν ἐλεύθερη. Σιγά-σιγά ὅμως ἡ Ἐκκλησία φρόντισε ὥστε νά μπεῖ μιά τάξη στό θέμα αὐτό καί οἱ πατέρες διαμόρφωσαν κάποιο σύστημα περικοπῶν, σύμφωνα μέ τό ὅποιο τόσο τό Εὐαγγέλιο ὅσο καί ὁ Ἀπόστολος διαβάζονται μέ μιά σειρά, ἀνάλογα βέβαια καί μέ τήν περίπτωση. Ἔτσι ἔχουμε δύο ομάδες περικοπῶν ἀπό τούς τέσσερις εὐαγγελιστές, τίς ὁποῖες μπορούμε νά βροῦμε συγκεντρωμένες στό λειτουργικό βιβλίο πού λέγεται «Εὐαγγέλιο». Ἡ μιά ομάδα ἀρχίζει

23. Ἀπολογία Α'. κεφ. 67, PG 6, 429.

24. Γαλ. 3, 29.

25. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Λειτουργικά θέματα, τ. Ε', Θεσσαλονίκη 1986, σ. 66.

νά διαβάζεται από τό Πάσχα καί ἀφορᾷ τίς ἐβδομάδες. Ὁ εὐαγγελιστής Ἰωάννης πρῶτα μέχρι τήν Πεντηκοστή, κατόπιν ὁ Ματθαῖος, μετά ὁ Λουκᾶς καί τῇ Μεγάλῃ Τεσσαρακοστῇ ὁ Εὐαγγελιστής Μάρκος. Ἡ δεύτερη ομάδα περικοπῶν τοῦ Εὐαγγελίου ἀφορᾷ τίς σταθερές γιορτές ἢ μνήμες ἁγίων πού ἔχουμε κάθε μήνα, ἀπό τήν 1η Σεπτεμβρίου πού ἀρχίζει τό ἐκκλησιαστικό ἔτος, μέχρι τήν 31η Αὐγούστου. Κάπως ἔτσι εἶναι σχεδιασμένο τό σύστημα ἐπιλογῆς περικοπῶν ἀπό τίς Πράξεις καί τίς ἐπιστολές τῶν Ἀποστόλων, οἱ ὁποῖες εἶναι συγκεντρωμένες στό ἄλλο λειτουργικό βιβλίο πού λέγεται «Ἀπόστολος» καί πρέπει νά βρίσκεται στό χορό, στό ἀναλόγιο, ἀφοῦ διαβάζεται ἀπό τόν ἀναγνώστη. Ἔτσι λοιπόν κι ἐδῶ ἔχουμε δύο ομάδες περικοπῶν. Ἀπό τό Πάσχα μέχρι τήν Πεντηκοστή διαβάζονται οἱ Πράξεις καί ὅλες τίς ἄλλες Κυριακές οἱ ἐπιστολές τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Καί ἡ δεύτερη ομάδα διαβάζεται ἀπό τήν 1η Σεπτεμβρίου μέχρι τήν 31η Αὐγούστου, στίς γιορτές δηλαδή καί στίς μνήμες τῶν ἁγίων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους. Ὁ τρόπος ἀνάγνωσης τῶν περικοπῶν αὐτῶν ἦταν καί πρέπει νά εἶναι ἡ λεγόμενη ἐμμελής ἀπαγγελία, κάτι δηλαδή μεταξύ ψαλμωδίας καί ἀπλοῦ διαβάσματος. Αὐτό βοηθᾷ στήν κατανόηση τῶν βαθυτέρων νοημάτων τῶν περικοπῶν.

Γιά τό γενικότερο νόημα καί ρόλο τῶν ἀναγνωσμάτων στή λατρεία θά πρέπει νά τονιστεῖ πῶς δέν εἶναι μιά τυπική διακόσμησή της, ἀλλά φανέρωση τῆς ταυτότητάς της, τῆς θεολογίας της, ἡ ὁποία εἶναι βιβλική. Ἡ ἀνάγνωση ἔχει καθαρά λειτουργικό χαρα-

κτήρα. Ἡ Ἐκκλησία δηλαδή πού εἶναι ὁ ἀλάνθαστος ἐρμηνευτής τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ «στήν ἀνάγνωση καί ἀκρόασή τῆς θείας Γραφῆς, καί μάλιστα στόν Ἀπόστολο καί τό Εὐαγγέλιο, δίνει ἐπίσημο, δημόσιο καί λειτουργικό χαρακτήρα»²⁶. Κάνει σ' ὅλους ζωντανό καί αἰσθητό τό λόγο τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος φέρνει στόν ἄνθρωπο τήν ἀληθινή χαρά καί τή βέβαιη ἐλπίδα τῆς σωτηρίας. Ἡ ἴδια ἄλλωστε ἡ εὐχαριστιακή σύναξη εἶναι διδακτική. Λατρεία καί διδασκαλία, Λόγος καί Μυστήριο δέν χωρίζονται. Ἡ Ἐκκλησία μέσα ἀπό τή λατρεία διδάσκει τά μέλη της καί μαρτυρεῖ τό Χριστό, πού εἶναι ἡ ζωή μας.

Ἕνας ἀπό τούς παλιούς ἐρμηνευτές τῆς θείας λειτουργίας λέει γιά τόν ἀπόστολο τά ἑξῆς: «ὁ ἀπόστολος καί αὐτόπτης καί ὑπουργός τοῦ Χριστοῦ βοᾷ κηρύσσων τήν βασιλείαν τοῦ Χριστοῦ» καί γιά τό Εὐαγγέλιο ὅτι εἶναι «ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ» ἀνάμεσά μας ὡς ἀνθρώπου ἀληθινοῦ. Ὁ Θεός ἔρχεται καί μιλά στήν γλῶσσα μας. Κι ἐμεῖς αὐτόν πού ἀκοῦμε καί βλέπουμε τόν ἀναγνωρίζουμε ὡς Σοφία καί Λόγο τοῦ Θεοῦ καί τόν δοξάζουμε: «Δόξα σοι, Κύριε»²⁷.

Δέν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο ὅτι ἡ λειτουργία παλιά ἄρχιζε ἀπό τά ἀναγνώσματα. «Οἱ Γραφές μᾶς προετοιμάζουν καί μᾶς προκαθαρίζουν πρίν ἀπό τό μεγάλο ἁγιασμό τῶν μυστηρίων»²⁸. Γι' αὐτό καί ἡ προσπέλαση

26. Διονυσίου Α. Ψαριανοῦ, Μητροπ. Σερβίων καί Κοζάνης, Ἡ θεία λειτουργία, Ἀθῆναι 1986², σ. 191.

27. Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία ἐκκλησιαστική καί μυστική θεωρία, PG 98, 412 Α.

28. Νικολάου Καβάσιλα, Εἰς τήν θείαν λειτουργίαν..., ὅπ.π., σ. 123.

στό μυστήριο τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ δέν εἶναι δυνατή μόνο μέ τή διάνοιά μας, ἀλλά μέ τό φῶς τοῦ Χριστοῦ (εὐχή τοῦ Εὐαγγελίου) ἢ ὅπως τονίζει ὁ ἱερός Χρυσόστομος, «μέ τό φωτισμό καί τήν ἀποκάλυψη τοῦ ἁγίου Πνεύματος»²⁹. Μετά τά ἀναγνώσματα γινόταν καί πρέπει νά γίνεται τό κήρυγμα, τό ὁποῖο ἐρμηνεύει τήν ἀνάγνωση καί παροτρύνει τούς πιστούς νά κάνουν πράξη τά ὅσα ἀκουσαν.

14. Τό προκείμενο ἀρχικά ἦταν ψαλμικός στίχος πού ἔμπαινε πρίν (προέ-κειτο) ἀπό ἕνα ψαλμό καί ψαλλόταν ἀπό τό λαό μιά φορά στήν ἀρχή καί στή συνέχεια μετά ἀπό κάθε ψαλμικό στίχο ἀντιφωνικά. Σιγά-σιγά ὁμως προκείμενο ὀνομάστηκε ὄχι μόνο ὁ ἕνας στίχος, ἀλλά ὁλόκληρος ὁ ψαλμός. Γιά λόγους δέ συντομίας, μιά καί ἡ ὕμνογραφία καί τά τροπάρια εἶχαν αὐξηθεῖ, δέν ψαλλόταν ὁλόκληρος ὁ ψαλμός, ἀλλά μόνο ὁ στίχος πού ἔμπαινε ὡς προκείμενο (τρεῖς φορές). Ἀργότερα συνδέθηκε ἄστοχα μέ τά ἀναγνώσματα, ἐπειδή εἶχε χαθεῖ στό πέρασμα τοῦ χρόνου ἡ ἀρχική ἔννοια «προκείμενο». Ἐχουμε ὁμως περιπτώσεις πού ὑπάρχουν προκείμενα, ὄχι μόνο πρίν ἀλλά καί μετά ἀπό κάποιο ἀνάγνωσμα, καθὼς ἐπίσης καί σέ σημεία πού δέν ὑπάρχει καθόλου ἀνάγνωσμα. Ἀσχετα ὁμως μέ τήν ἱστορική αὐτή εξέλιξη, τό νόημα τοῦ ψαλμοῦ πού προηγεῖται τοῦ ἀναγνώσματος στή θεία λειτουργία εἶναι μεγάλο. Εἶναι προστάδιο καί προμύνημα αὐτοῦ πού ἔρχεται. «Πρόκειται πάντων τῶν συμ-

29. Ἱ. Χρυσόστομος, Εἰς τήν Γένεσιν, ὁμιλία ΚΑ', PG 53, 175.

βόλων τῆς νέας χάριτος»³⁰. Μᾶς προετοιμάζει γιά ν' ἀκούσουμε τό λόγο τοῦ Θεοῦ. Ὁ τίτλος «**προκείμενον τοῦ ἀποστόλου**» μπαίνει γιά νά γίνει διάκριση ἀπό ἄλλα προκείμενα. Τό προκείμενο σήμερα δέν ψάλλεται ἀλλά ἀπαγγέλλεται, φυσικά ὄχι ὁλόκληρος ψαλμός, ἀλλά μόνο ὁ στίχος πού ἐπιλέγεται ὡς προκείμενο κι ἕνας ἀκόμη στίχος τοῦ ψαλμοῦ, συνήθως ὁ πρῶτος. Ἐλάχιστες εἶναι οἱ περιπτώσεις πού διατηρεῖται ἡ ψαλμωδία³¹.

15. Ἡ εὐλογία αὐτή τοῦ ἀναγνώστου ἢ τοῦ εὐαγγελιστοῦ πιο κάτω ἀπό τόν λειτουργό φαίνεται πώς εἶναι ἀρκετά παλιά. Μέ τή συγκεκριμένη διατύπωση «**Εἰρήνη σοι**» ἐμφανίζεται ἀπό τόν 12ο αἰώνα. Ἡ φράση «**τῷ ἀναγινώσκοντι**» εἶναι μεταγενέστερη. Γι' αὐτό εἶναι μέ μικρότερα γράμματα. Μέ τήν ἀπλή εὐλογία «**Εἰρήνη σοι**», ἀποφεύγεται ἡ σύγχυση πού γίνεται μέ τίς πολλές παραλλαγές: «**ἀναγινώσκοντι**», «**ἀναγνώσαντι**», «**ἀναγνόντι**». Ἀλλωστε ἡ σύντομη εὐλογία βρίσκεται πιο κοντά καί στήν ἀρχική τῆς διατύπωσης.

16. Τό Ἀλληλουάριο δέν ἀφορᾷ στόν Ἀπόστολο ἀλλά στό Εὐαγγέλιο. Εἶναι τό προκείμενο τοῦ Εὐαγγελίου. Ἦταν δηλαδή ψαλμός πού ψαλλόταν μέ τό γνω-

30. Θεοδώρου Ἀνδίδων, Προθεωρία κεφαλαιώδης περί τῶν ἐν τῇ θεῇ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καί μυστηρίων, PG 140, 437C.

31. Γιά τήν ἐξέλιξη καί τήν ἔννοια τοῦ προκειμένου βλέπε: Ἰ.Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικάς ἀπορίας, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1982, σ. 97-101.

στό σύστημα τοῦ ἀρχαίου τύπου ψαλμωδίας, δηλαδή ἀντιφωνικά, μέ ἐφύμνιο μετά ἀπό κάθε στίχο τό τριπλό «Ἀλληλούϊα». Σήμερα ἔμεινε νά ψάλλεται μόνο τό ἐφύμνιο. Τό «Ἀλληλούϊα», λέει ὁ Θεόδωρος Ἀνδίδων, «εἶναι ἀγγελικὴ ὕμνωδία γιά νά γίνει γνώριμο ἐκ τῶν ἀγγελικῶν ὕμνων ὅτι εἶναι Θεός ὁ Χριστός; ὅτι δέ εἶναι ἄνθρωπος ἀπό τῆ δικῆ μας ψαλμωδία»³². Ἡ, ὅπως τονίζει σύγχρονος σχολιαστής, τό «Ἀλληλούϊα» εἶναι ἓνας χαρούμενος χαιρετισμός στόν Κύριο πού ἔρχεται στή σύναξη τῶν πιστῶν του»³³. Τήν ὥρα βέβαια τοῦ «Ἀλληλουαρίου» ἐξυπηρετεῖται καί κάποιος πρακτικός σκοπός. Γίνεται ἡ προετοιμασία γιά τήν ἀνάγνωση τῆς εὐχῆς τοῦ Εὐαγγελίου, ἡ εὐλογία τοῦ εὐαγγελιστοῦ καί ἡ μετάβασή του στόν ἄμβωνα³⁴. Τήν ὥρα αὕτη ἀκριβῶς πρέπει νά γίνεται καί ἡ θυμίαση, κι ὄχι τήν ὥρα τοῦ ἀποστόλου. Ἡ θυμίαση γίνεται πρὸς τιμὴ τοῦ Εὐαγγελίου, πού ὡς γνωστό συμβολίζει τό Χριστό. Αὐτό δείχνουν καί οἱ συμβολισμοί πού δίνουν οἱ πατέρες γιά τό θυμίαμα: «ὁ θυμιατὴρ δεικνύει τήν ἀνθρωπότητα τοῦ Χριστοῦ· τό πῦρ τήν θεότητα, ὁ εὐώδης καπνὸς μηνύει τήν εὐωδίαν τοῦ ἁγίου Πνεύματος προπορευομένην»³⁵.

17. Ἐκτενὴς ὀνομάζεται, γιατί λέγεται σ' ἓνα κά-

32. Θεοδώρου Ἀνδίδων, Προθεωρία..., PG 140, 440D.

33. Ἱερομ. Γρηγορίου, Ἡ θεία λειτουργία..., ὅπ.π. σ. 204.

34. Ἱ. Μ. Φουντουλή, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 192-197.

35. Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ..., PG 98, 412A.

πως διαφορετικό τόνο πνευματικό· «ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς καί ἐξ ὅλης τῆς διανοίας». Συμμετέχουν ὅλοι στήν ἰκεσία αὐτή μ' ὅλο τους τό εἶναι. Οἱ ρίζες τῆς πάντως βρίσκονται στήν Καινή Διαθήκη. Ὁ Χριστός λίγο πρίν συλληφθεῖ λόγῳ τῆς ἀγωνίας προσευχήθηκε θερμότερα· «ἐκτενέστερον προσηύχετο»³⁶. Ἀλλωστε καί τό τριπλό «Κύριε, ἐλέησον» μετά ἀπό κάθε αἴτηση εἶναι δηλωτικό αὐτῆς τῆς «ἐκτενέστερης», τῆς θερμότερης δέησης. Εἶναι χαρακτηριστικό πάντως πῶς παλιότερα, ὅπως φαίνεται σέ σχετικές πηγές, ὁ λαός συμμετεῖχε ὄχι μόνο ψυχικά σ' αὐτά τά αἰτήματα, ἀλλά καί σωματικά μέ τήν γιά λίγο χρονικό διάστημα ἔκταση τῶν χειρῶν του. «Ἐκτεταμένως ἔχων ἐπί μικρόν πρός δέησιν τάς χειράς, λέγει τρίτον τό Κύριε ἐλέησον»³⁷.

Διακρίνεται γιά τό οἰκουμενικό τῆς πνεῦμα καί τό ἐνδιαφέρον γιά ὅλους, ζῶντες καί νεκρούς, παρόντες καί ἀπόντες. Μετά τήν ἀκρόαση τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καί καθῶς προχωροῦμε στό μεγάλο μυστήριό τῆς θείας εὐχαριστίας, εἶναι ἴσως ἡ πιό κατάλληλη στιγμή γιά μιά τέτοια δέηση μέ πανανθρώπινο χαρακτήρα καί μέ πνεῦμα ἐντονότερης ἀναζήτησης τοῦ θεοῦ ἐλέους. Καί «ἡ ἐπακολουθοῦσα εὐχή ὀρθῶς ἐπιγράφεται εὐχή τῆς ἐκτενοῦς ἰκεσίας, διότι δέν ἀναφέρεται σέ ὀρισμένη τάξη, ἀλλά στό πλήρωμα ὁλόκληρο, καί τῶν

36. Λουκ. 22, 44.

37. Robert Taft, Τάξεις τῆς ἁγίας λειτουργίας κατὰ τόν τύπον τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως), σύμφωνα μέ διάταξη τοῦ 12ου αἰῶνα, *Orientalia Christiana Periodica*, 45 (1979), 292.

κατηχουμένων συμπεριλαμβανομένων»³⁸. Ἡ «ἐκτε-
νής» καλό θά ἦταν νά λέγεται καί σήμερα.

18. «Δεήσεις ὑπέρ τῶν κατηχουμένων». Στό ση-
μεῖο αὐτό εὐχονται οἱ πιστοί γιά τούς κατηχούμενους.
Παρακαλοῦν νά τούς ἐλεήσει ὁ Κύριος νά τούς ἀξιώ-
σει «τοῦ λουτροῦ τῆς παλιγγενεσίας», δηλαδή τοῦ βα-
πτίσματος, καί νά γίνουν πιστά μέλη τῆς μίας, ἁγίας,
καθολικῆς καί ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ κατη-
χούμενοι ἦταν αὐτοί τούς ὁποίους ἡ Ἐκκλησία κατη-
χοῦσε καί προετοίμαζε γιά νά βαπτισθοῦν, ἀφοῦ τούς
πρώτους χρόνους οἱ ἄνθρωποι βαπτίζονταν σέ μεγάλη
ἡλικία. Ἡ τάξη αὐτή παρευρισκόταν στή θεία λει-
τουργία μέχρι τό σημεῖο αὐτό καί κατόπιν ἀποχωροῦ-
σε «ὡς ἀμύητος τοῦ θείου βαπτίσματος καί τῶν τοῦ
Χριστοῦ μυστηρίων»³⁹.

Οἱ δεήσεις αὐτές συνιστοῦν πράξη ἀγάπης τῆς
Ἐκκλησίας γι' αὐτούς πού δέν γεννήθηκαν ἀκόμα ἐν
Χριστῷ. Σήμερα φαίνονται παρελθοντολογικές. Ὁ-
μως «ἡ Ἐκκλησία πάντοτε εἶχε καί ἔχει κατηχουμέ-
νους. Εἶναι τά ἀβάπτιστα νήπια καί ὅλοι ὅσοι στά πέ-
ρατα τῆς οἰκουμένης ἀκούουν τόν λόγο τοῦ Θεοῦ καί
ἐτοιμάζονται νά γίνουν μέλη τῆς Ἐκκλησίας... Τέτοι-
οι ὑπάρχουν καί πρέπει νά εὐχόμαστε νά ὑπάρχουν
πολλοί γιά νά ἀνανεώνεται τό αἷμα τῆς Ἐκκλησίας
καί νέοι λαοί νά μπαίνουν στούς κόλπους της»⁴⁰.

38. Π. Ν. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατά τούς ἐν Ἀθήναις
κώδικας, Ἀθήναι 1982², σ. 58.

39. Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ.π., PG 98, 417 B.

40. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικάς ἀπορίας, τ.

19. «Δεήσεις τῶν πιστῶν». Μὲ τὴν ἀποχώρηση τῶν κατηχουμένων ἔμεναν στὸ ναὸ οἱ πιστοί, δηλαδή οἱ βαπτισμένοι, αὐτοὶ ποὺ ἔχουν τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως καὶ στὴν ἀλήθεια μετέχουν. Αὐτὴ ἡ φάση τῆς μετάβασης κατὰ τὴ θεία λειτουργία ἀπὸ τοὺς κατηχουμένους στοὺς πιστοὺς καὶ τὸ νέο κλίμα ποὺ δημιουργεῖται καθὼς πλησιάζουμε στὴ μεγάλη θυσία, συνετέλεσε ὥστε ἀρκετοὶ νὰ διαιρέσουν τὴ λειτουργία σὲ λειτουργία τῶν κατηχουμένων καὶ σὲ λειτουργία τῶν πιστῶν. Ἡ διάκριση αὐτὴ εἶναι λανθασμένη καὶ ἄστοχη. Ἄλλοι ὀνομάζουν τὸ πρῶτο μέρος λειτουργία τοῦ Λόγου, ἢ ἱερουργία τοῦ Εὐαγγελίου, ἢ ἀπλὰ διδακτικὸ μέρος, καὶ τὸ δεύτερο τμῆμα ἀναφορά, θυσία. Ὁ ἱερός Καβάσιλας πάει πάνω ἀπ' ὅλες τὶς διακρίσεις καὶ μᾶς συνιστᾷ νὰ βλέπουμε τὴ θεία λειτουργία ὡς ἓνα σύνολο· «θεωρῶμεν τὴν ἱερουργίαν ἅπασαν κατὰ μέρος, καθ' ὅσον τῆς τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίας εἰκόνα φέρει». Εἶναι δηλαδή εἰκόνα τοῦ μυστηρίου τῆς θείας οἰκονομίας. Ἡ ὅλη μυσταγωγία εἶναι σάν ἓνα ἐνιαῖο σῶμα διηγήσεως, ποὺ διατηρεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τὴν ἁρμονία καὶ ἀκεραιότητα, ὥστε τὸ καθένα ἀπὸ τὰ τελούμενα ἢ λεγόμενα νὰ φέρει κάποιον συμπλήρωμα στὸ σύνολο. Ἡ μὲν θυσία, τονίζει, διακηρύσσει τὸ θάνατο καὶ τὴν ἀνάστασι καὶ τὴν ἀνάληψή του... τὰ δὲ πρὶν ἀπὸ τὴ θυσία διακηρύσσουν τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο, τὴν ἔλευσή του, τὴ δημόσια ἐμφάνισι, τὴν τέλεια φανέρωσι⁴¹.

Α', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 141-143· βλ. καὶ Συμῶν Θεσσαλονίκης, PG 155, 729.

41. Νικολάου Καβάσιλα, Εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν..., σ. 99-101.

ταφορά τῶν δώρων ἀπό τήν πρόθεση στό θυσιαστήριο, τήν ἁγία Τράπεζα. Ἡ πράξη αὕτη ἀρχικά ἦταν ἀπλή. Γινόταν μόνο ἀπό τούς διακόνους, τούς ὁποίους περίμενε στό θυσιαστήριο ὁ ἐπίσκοπος. Ἀπό τόν 6ο αἰῶνα ἡ μεταφορά ἐγινε ἐπισημότερη καί μεγαλοπρεπέστερη, ἀφοῦ συμμετείχαν καί οἱ ἱερεῖς ἀκόμη καί ὁ αὐτοκράτορας. Ἡ ἐπισημότητα αὕτη ἔδωσε τό χαρακτηρισμό «**μεγάλη**», σ' ἀντίθεση μέ τήν «**μικρή**», πού ὅπως εἶχαμε πεῖ στό ἀντίστοιχο σχόλιο ἔχασε σιγά-σιγά τό ἀρχικό της νόημα. Ἀπό τόν 14ο μάλιστα αἰῶνα φαίνεται γιά πρώτη φορά σέ γραπτά κείμενα αὕτη ἡ διάκριση.

Σήμερα βλέπουμε νά πλαισιώνουν τή «**μεγάλη εἴσοδο**» ὀρισμένα χαρακτηριστικά λειτουργικά στοιχεῖα. Ὁ χερουβικός ὕμνος, ἡ εὐχή τοῦ χερουβικοῦ, ἡ λιτανευτική πομπή μέ τελική κατάληξη τήν ἀπόθεση τῶν δώρων στήν ἁγία Τράπεζα. Ἀκολουθοῦν τά πληρωτικά καί ἡ εὐχή τῆς προσκομιδῆς. Ἄς τά δοῦμε ὁμῶς σύντομα ἕνα-ἕνα. Ὁ **χερουβικός ὕμνος** μπῆκε στή θεία λειτουργία τόν 6ο αἰ. (573-4), γιά νά καλύψει τό χρόνο προετοιμασίας τοῦ ἱερέα γιά τήν εἴσοδο· (τήν ὥρα τῆς ψαλμωδίας του διαβάζεται ἡ εὐχή, γίνεται ἡ θυμίαση, ἡ νύψη τῶν χειρῶν πού εἶναι σύμβολο καθαρότητος, καί γίνεται ἡ αἴτηση συγχώρησης ἀπό τό λαό). Ὁ ὕμνος ἀρχικά ψαλλόταν τρεῖς φορές καί εἶναι ἐμπνευσμένος ἀπό τόν 23ο ψαλμό· «**Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καί τό πλήρωμα αὐτῆς...**», στόν ὁποῖο ὑπάρχει ὁ στίχος «**Ἄρατε πύλας, οἱ ἄρχοντες ὑμῶν, καί ἐπάρθητε, πύλαι αἰώνιοι, καί εἰσελεύσεται ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης**» (στίχ. 7). Ὁ ψαλμός αὐτός εἶναι τό πιό παλιό χερουβι-

κό. Ψαλλόταν ἀντιφωνικά τήν ὥρα της μεγάλης εἰσόδου, σέ ἐποχή πού αὐτή ἀπέκτησε μεγαλοπρέστερο χαρακτήρα. Ὁ χερουβικός ὕμνος πέρα ἀπό τήν πρακτική του σημασία μᾶς προετοιμάζει καί γιά τήν ὑποδοχή τοῦ βασιλιά τῆς δόξας. Ἡ μεταφορά τῶν δώρων ἀπό τήν ἁγία πρόθεση «καί ἡ τούτων πρὸς τό θυσιαστήριον εἰσόδος, κατὰ τόν χερουβικόν, τήν ἀπό Βηθανίας πρὸς τήν Ἱερουσαλήμ δηλοῖ τοῦ Κυρίου εἰσέλευσιν», λέει ὁ Θεόδωρος Ἀνδίδων⁴⁴. Καί ὁ Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων ὑπογραμμίζει πῶς «τά ἅγια ἀπό τῆς προθέσεως ἕως τοῦ θυσιαστηρίου προέρχονται, εἰς τύπον τῆς τοῦ κόσμου διαγωγῆς τοῦ Χριστοῦ ἕως τῆς ταφῆς αὐτοῦ»⁴⁵. Οἱ συμβολισμοί βέβαια εἶναι μεταγενέστεροι τῆς πράξης, ἀλλά ὅπωςδήποτε τονίζουν τήν ἰδιαιτερότητα καί τήν ἱερότητα τῆς συγκεκριμένης λειτουργικῆς στιγμῆς. Ἡ μεγάλη εἰσόδος εἶναι τύπος, σύμβολο τῆς πορείας τοῦ Χριστοῦ πρὸς τό πάθος. Ἐπομένως καί ἡ δική μας στάση πρέπει νά εἶναι ἀνάλογη. Εἰσέρχεται ὁ βασιλιάς τῆς δόξας. Ὁ Χριστός ἔρχεται γιά νά θυσιαστεῖ, συνοδευόμενος ἀπό τά ἀγγελικά τάγματα. Κι ἐμεῖς εἰκονίζουμε τοὺς ἀγγέλους καί πρέπει ν' ἀφήσουμε «ἐδῶ καί τώρα» κάθε βιοτική μέριμνα γιά νά τόν ὑποδεχτοῦμε.

Ἡ εὐχή «Οὐδεὶς ἅξιος...» εἶναι κι αὐτή μεταγενέστερη στή βυζαντινὴ λειτουργία. Ἀφορᾷ μόνο τόν ἱερέα (γι' αὐτό λέγεται καί μυστικά) καί τόν προετοιμάζει γιά τό μυστήριο τῆς εὐχαριστίας. Ἀπευθύνεται στό Χριστό καί ὄχι στό Θεό Πατέρα, ὅπως συμβαίνει

44. PG 140, 441B.

45. PG 87³, 4001 A.

μέ τις πίο πολλές εϋχές τῆς λειτουργίας. Προῆλθε ἀπό τὴν ἀλεξανδρινή λειτουργία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου (γύρω στὸν 8ο αἰώνα.). Ἡ θέση της ἐκεῖ ἦταν μετὰ τὴν ἀπόθεση τῶν τιμίων δώρων στὴν ἁγία Τράπεζα. Χαρακτηριστική σέ νόημα εἶναι ἡ ἐκφώνησή της: «**Σὺ γάρ εἰ ὁ προσφέρων καὶ προσφερόμενος...**». Σ' αὐτὴ «κλείνεται ὅλη ἡ θεολογία γιὰ τὴν ἱερωσύνη τοῦ Χριστοῦ, πού εἶναι ἡ ἱερωσύνη τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός στὴ θεία λειτουργία εἶναι καὶ ὁ ἱερέας πού λειτουργεῖ καὶ ὁ ἁμνός πού προσφέρεται»⁴⁶.

Στὴ λιτανευτική πομπή πού γίνεται στό «ὡς τὸν βασιλέα τῶν ὅλων ὑποδεξόμενοι...», κατὰ τὴν ψαλμωδία δηλαδή τοῦ χερουβικοῦ ὕμνου, οἱ λειτουργοὶ κρατοῦν τὰ δῶρα κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπο· ὁ διάκονος τὸ δίσκο μέ τὸν ἁμνό στό ὕψος τῆς κεφαλῆς του καὶ ὁ ἱερέας τὸ ἅγιο ποτήριο μέ τὸν οἶνο σέ κανονικό ὕψος.

Ἡ πομπή παλιά γινόταν σιωπηλά. Ἀργότερα οἱ λειτουργοὶ ἔλεγαν διάφορα τροπάρια καὶ ψαλμούς (τόν 50ο καὶ τὸν 23ο) καὶ ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα μπῆκε ἡ φράση πού ἀκούγεται καὶ σήμερα «**Πάντων ὁμῶν μνησθεὶς Κύριος ὁ Θεός...**». Λεγόταν μεγαλόφωνα ἀπὸ τὸν ἱερέα καὶ ἀπὸ τὸ διάκονο καὶ μάλιστα πολλές φορές καὶ ὄχι μία⁴⁷. Ἡ πομπή, ἀφοῦ περάσει ἀνάμεσα ἀπὸ τὸν λαό καταλήγει στὴν ἁγία Τράπεζα, χωρὶς νά γίνει καμία μνημόνευση ὀνομάτων στὴν ὡραία πύλη. Τὰ δῶρα σκεπάζονται μέ τὸ κάλυμμα πού λέγεται «ἀέ-

46. Διονυσίου Α. Ψαριανοῦ, Μητρ. Σερβίων καὶ Κοζάνης, Ἡ θεία λειτουργία..., σ. 263.

47. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας, τ. Γ'. Θεσσαλονίκη 1976, σ. 99-102.

ἀφιερώθηκαν ειδικότερα στό Θεό⁵⁰. Εἶναι εὐχή ὑπέρ τοῦ ἱερέα, ὁ ὁποῖος ἀπευθυνόμενος στό Θεό πατέρα εὐχεται νά τόν ἀξιώσει νά προσφέρει τή θυσία τόσο γιά τόν ἑαυτό του, ὅσο καί γιά τό λαό. Ἀκόμα παρακαλεῖ νά γίνει εὐπρόσδεκτη ἡ θυσία καί νά ἔλθει τό ἅγιο πνεῦμα σ' αὐτόν, στή δῶρα καί σ' ὅλο τό λαό. Ἀξίζει νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅσα λέει σύγχρονος ἐπίσκοπος σχολιάζοντας τήν ἐκφώνηση τῆς εὐχῆς αὐτῆς: «**Διά τῶν οἰκτιρμῶν τοῦ μονογενοῦς σου Υἱοῦ...**»: «Ὁ-λα ὅσα ζητάει ἡ σύναξη τῆς Ἐκκλησίας, ὄχι μόνο σ' αὐτή, ἀλλά καί σέ κάθε εὐχή, τά ζητάει μέ τήν πίστη καί τή βέβαιη ἐλπίδα πώς τά λαμβάνει, πώς ἡ θεία λειτουργία εἶναι ἡ αἰώνια πραγματικότητα στό πρόσωπο καί τό ἔργο τοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ Χριστοῦ.... Ἡ ἀγάπη τοῦ Χριστοῦ γιά μᾶς καί ἡ συμπάθειά του πού μᾶς δίνει τό θάρρος καί μᾶς ἐγγυᾶται πώς ὅσα ζητοῦμε ἀπό τόν οὐράνιο Πατέρα εἶναι βέβαια καί πραγματικά»⁵¹.

23. Ὁ ἱερός Καβάσιλας, σχολιάζοντας τό πρῖν ἀπό τήν ἁγία ἀναφορά τμήμα, λέει πώς ὁ ἱερέας πλησιάζοντας πρός τήν τελετή κι εὐρισκόμενος στό σημεῖο νά ἀγγίξει τή φρικτή θυσία καθαρίζει καί προετοιμάζει τόν ἑαυτό του καί τό λαό «μέ τήν προσευχή καί τήν πρός ἀλλήλους ἀγάπη καί ὁμολογία τῆς πίστεως»⁵². Ἡ προσευχή εἶναι ἡ εὐχή τῆς προσκομιδῆς

50. Π.Ν. Τρεμπέλα, Λειτουργικόν, Ἀθήνα 1976⁹, σ. 298.

51. Διονυσίου Λ. Ψαριανοῦ, Μητροπ. Σερβίων καί Κοζάνης, Ἡ θεία λειτουργία..., σ. 295-296.

52. Νικολάου Καβάσιλα, Εἰς τήν θεϊαν λειτουργίαν..., σ. 133.

πού αναλύσαμε. Ἡ «πρὸς ἀλλήλους ἀγάπη» εἶναι ὁ ἀσπασμός τῆς εἰρήνης καὶ ἀγάπης γιὰ τὸν ὁποῖο ἀμέσως θὰ μιλήσουμε. Καὶ γιὰ τὴν «ὁμολογία τῆς πίστεως» θὰ ἀναφερθοῦμε στὸ ἐπόμενο σχόλιο.

Τὸ φίλημα τῆς εἰρήνης ἢ ἀσπασμός τῆς ἀγάπης εἶναι πανάρχαιη λειτουργικὴ πράξη κι ἐμπειρία. Στὴν πρώτη Ἑκκλησία τὸ παράγγελμα δινόταν μέ τὴν φράση τοῦ Ἀπ. Παύλου· «Ἀσπάσασθε ἀλλήλους ἐν φιλήματι ἁγίῳ»⁵³. Τότε οἱ κληρικοὶ ἀσπάζονταν τὸν ἐπίσκοπο καὶ τοὺς ἄλλους κληρικούς. Κατόπιν ὁ ἀσπασμός γινόταν ἀπὸ τὸν λαό. Οἱ ἄνδρες ἀσπάζονταν τοὺς ἄνδρες καὶ οἱ γυναῖκες ἀσπάζονταν τίς γυναῖκες. Ἡ κάθε γυναῖκα κι ὁ κάθε ἄνδρας ἀσπαζόταν τὸ διπλανό του. Σήμερα αὐτό γίνεται μόνο μεταξύ τῶν ἱερέων, ὅταν φυσικά γίνεται συλλεῖτουργο. Στηρίζεται στὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ⁵⁴, σύμφωνα μέ τὰ ὁποῖα δέν εἶναι δυνατόν νά προσφέρει κανεὶς τὸ δῶρο τοῦ στοῦ θυσιαστήριου, ἐάν προηγουμένως δέν ἔχει συγχωρεθεῖ μέ τὸν ἀδελφό του. Τὸ πνεῦμα αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ περνᾷ στὴ λατρεία καὶ γίνεται λειτουργικὸ βίωμα. Δέν εἶναι μιὰ τυπικὴ καὶ συμβολικὴ ἐνέργεια, ἀλλὰ εἶναι ἀπόδειξη τῆς λειτουργικότητος, τῆς κοινωνικότητος καὶ ἐνότητος τῆς Ἑκκλησίας ὡς σώματος Χριστοῦ. Δέν πρόκειται γιὰ ἐκδήλωση μιᾶς ἐπιφανειακῆς καὶ ἰδιοτε-

53. Α' Κορ. 16, 20.

54. Ματθ. 5, 23-24 «ἐάν οὖν προσφέρῃς τὸ δῶρόν σου ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον κακεῖ μνησθῇς ὅτι ὁ ἀδελφός σου ἔχει τι κατὰ σοῦ, ἄφες ἐκεῖ τὸ δῶρόν σου ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ ὕπαγε πρῶτον διαλλαγῇ τῷ ἀδελφῷ σου καὶ τότε ἔλθων πρόσφερε τὸ δῶρόν σου».

λοῦς ἀγάπης, ἀλλά γιά ἔκρηξη ἐσωτερική πού σπάει τήν ἀτομικότητά μας καί δηλώνει «τήν ταυτότητα ὅλων μέ ὅλους καί πρῶτα τοῦ καθενός μέ τόν ἑαυτό του καί τό Θεό»⁵⁵. Εἶναι καρπός τοῦ ἁγίου Πνεύματος καί πρόγευση τῆς μελλοντικῆς καθολικῆς ἀγάπης καί ἐνότητας.

Τό «Πατέρα, Υἱόν καί ἅγιον Πνεῦμα...» πού ψάλλεται μετά τό «Ἀγαπήσωμεν ἀλλήλους...» δέν ἔχει σχέση μέ τόν ἀσπασμό, ἀλλά μέ τήν ὁμολογία τῆς πίστεως. Ἡ φράση αὕτη εἶναι μεταγενέστερη. Μᾶλλον ἐδῶ ψαλλόταν ὁ ψαλμικός στίχος· «Ἀγαπήσω σε, Κύριε, ἡ ἰσχὺς μου...»⁵⁶, πού ταιριάζει πιό πολύ στό φίλημα τῆς εἰρήνης καί τῆς ἀγάπης. Τό «Ἀγαπήσωμεν...» διατηρεῖται σήμερα στά συλλεΐτουργα⁵⁷.

24. Ἀκολουθεῖ ἡ ὁμολογία πίστεως ἀπ' ὅλους τοὺς πιστοὺς μέ τήν ἀπαγγελία ἀπό τόν κλῆρο καί τό λαό τοῦ «συμβόλου τῆς πίστεως». Τό «πιστεύω» μπῆκε στή λειτουργία τόν 6ο αἰῶνα ἀπό τό βάπτισμα καί ἀποτελεῖ σύνοψη τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἔνταξή του στήν εὐχαριστιακή σύναξη δηλώνει πῶς ἡ ἐνότητα εἶναι δυνατή μέσα στή θεία εὐχαρίστια, ὅπου λειτουργεῖται καί ἱεουργεῖται τό μυστήριό τῆς πίστεως μας, τό μυστήριό τῆς παναγίας Τριάδος.

Τό παράγγελμα πρὶν ἀπὸ τό «πιστεύω», «Τὰς θύρας, τὰς θύρας», ἀπευθύνεται πρὸς αὐτοὺς πού ἦταν ὑ-

55. Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ, Μυσταγωγία..., σ. 227.

56. Ψαλμ. 17, 1.

57. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1982, σ. 83-86.

πεύθυνοι νά ἐπιτηροῦν τίς πόρτες τοῦ ναοῦ, γιά νά μήν μπεῖ μέσα κανεῖς πού δέν εἶχε ἀκόμη μυηθεῖ στήν πίστη. Τό «ἐν σοφία πρόσχωμεν» ἀφορᾷ ὅλους τοὺς πιστοὺς ὥστε νά εἶναι σέ προσοχή γιά τήν ὁμολογία τῆς πίστεως.

Τήν ὥρα τοῦ «**συμβόλου τῆς πίστεως**» γινόταν ἡ ἀποκάλυψη καί ὁ «**ριπισμός τῶν τιμίων δώρων**». Πάνω δηλαδή ἀπό τά δῶρα κουνοῦσαν οἱ διάκονοι τά ριπίδια, εἰδικά ἀντικείμενα σάν ἐξαπτέρυγα, ἀπό φτερά παγωνιοῦ ἢ καί μεταλλικά, γιά πρακτικούς σκοποὺς· «Γιά νά ἀπομακρύνονται δηλαδή ἀπό τά ἱερά σκεύη τά διάφορα ἔντομα πού κατὰ τοὺς θερινούς ἰδίως μῆνες ἀφθονοῦσαν στίς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς, δέν λείπουν δέ καί μέχρι σήμερα ἀπό τοὺς ναοὺς μας»⁵⁸. Αὐτό γινόταν μέχρι τόν 14ο αἰώνα. Σήμερα βλέπουμε τόν ἱερέα νά κουνάει τόν «ἀέρα» τήν ὥρα τοῦ «**συμβόλου τῆς πίστεως**» καί λίγοι ξέρουν πῶς αὐτό εἶναι ὁ παλιός «**ριπισμός**». Λόγοι πρακτικοί μιά καί δέν ἦταν πάντοτε δυνατή, ἡ παρουσία διακόνων, ἀνάγκασαν τοὺς ἱερεῖς νά ριπίζουν μέ τόν «ἀέρα». Τά ἐξαπτέρυγα πού βρίσκονται πίσω ἀπό τήν ἁγία Τράπεζα εἶναι ἀκριβῶς τά παλιά ριπίδια.

Μέ ὀρθή λοιπόν πίστη καί πραγματική ἀγάπη, πού ὑποδηλώνουν τά ὅσα προαναφέραμε, βαδίζουμε πρὸς τό μυστήριον τῆς πίστεως καί τῆς ἀγάπης, τῇ θεῷ εὐχαριστία.

58. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 92.

Σχεδιάγραμμα ιστορικής εξέλιξης και διαμόρφωσης των στοιχείων της λειτουργίας από τη μεγάλη είσοδο ως την αγία αναφορά.

925

- 1) 4ο - 5ο αιώνα: — μεταφορά καὶ ἀπόθεση δώρων στήν
 ἁγία Τράπεζα
 — «Εἰρήνη πᾶσι»
 — ἀσπασμός τῆς ἀγάπης
- 2) 5ο - 7ο αἰώνα: + ὕμνος τῆς μεγάλης εἰσόδου (573-4:
 χερουβικός ὕμνος)
 — μεταφορά, ἀπόθεση καὶ ἀποκάλυψη
 τῶν δώρων
 + πλύσιμο χεριῶν (χερνιψία)
 + εὐχή τῆς προσκομιδῆς
 — «Εἰρήνη πᾶσι»
 — ἀσπασμός ἀγάπης
 + «πιστεύω»
- 3) 8ο - 10ο αἰώνα: — χερουβικό
 + εὐχή χερουβικοῦ «Οὐδεὶς ἄξιος»
 + θυμίαση τῶν δώρων στό σκευοφυ-
 λάκιο
 — μεταφορά τῶν δώρων κ.λπ.
 + θυμίαση τῆς ἁγίας Τράπεζας καὶ
 τῶν δώρων
 — πλύσιμο χεριῶν (χερνιψία)
 + διάλογος μεταξὺ ἱερέα καὶ διακό-
 νου μετὰ τὴν μεγάλη εἴσοδο

Σημ. Τό + δηλώνει τό καινούργιο στοιχείο πού μπήκε στη θεία λειτουργία.

- + συναπτή μέ αιτήσεις (πληρωτικά)
- εὐχή προσκομιδῆς
- «Εἰρήνη πᾶσι»
- ἄσπασμός ἀγάπης
- «πιστεύω»

4) Διάφορα στοιχεῖα πού μπῆκαν μετά τό 12ο αἰώνα:

- α) θυμίαση τῆς ἁγίας Τράπεζας, τοῦ βήματος καί τοῦ εἰκονοστασίου
- β) μνημόνευση κατά τήν μεγάλη εἴσοδο «Πάντων ὑμῶν μνησθεῖη Κύριος ὁ Θεός...»
- γ) τά διάφορα τροπάρια τῇ στιγμή τῆς ἀπόθεσης τῶν δώρων στήν ἁγία Τράπεζα
- δ) ὁ διάλογος ἱερέα - διακόνου ἀναπτύσσεται
- ε) τριαδική ὁμολογία πρὶν ἀπό τόν ἄσπασμό τῆς ἀγάπης· «Πατέρα, Υἱόν καί ἅγιον Πνεῦμα»
- στ) ὁ ἄσπασμός περιορίζεται μόνο μεταξὺ τῶν ἱερέων
- ζ) τό «ρίπισμα» τοῦ «ἁέρα» πάνω ἀπό τά δῶρα τήν ὥρα τοῦ «πιστεύω».

25. Ἡ ἁγία ἀναφορά εἶναι τό οὐσιαστικότερο τμῆμα τῆς θείας λειτουργίας. Ὅλα ὅσα προηγήθηκαν δέν εἶναι παρά στάδια προετοιμασίας γιά τήν ἀναφορά. Λέγεται ἔτσι γιατί ἡ θυσία ἀναφέρεται πρὸς τό Θεό⁵⁹. Τά τίμια δῶρα δέν προσκομίζονται μόνο στό ἐπίγειο θυσιαστήριο γιά καθαγιασμό, ἀλλά ἀναφέρονται, ἀνυψώνονται στό οὐράνιο θυσιαστήριο. Ἐκεῖ ὁ-

59. Ἐβρ. 7, 27 καί Α' Πέτρου 2, 5.

που παραστέκουν «χιλιάδες ἀρχαγγέλων καί μυριάδες ἀγγέλων». Ἡ ἁγία ἀναφορά κανονικά ἀρχίζει ἀπό τή φράση «**Ἄξιον καί δίκαιον...**» μέχρι τήν ἐκφώνηση «**καί ἔσται τά ἐλέη...**». Στό τμήμα αὐτό τῆς θείας λειτουργίας μπορούμε νά διακρίνουμε τά ἐξῆς μέρη: 1) τήν εὐχαριστήρια εὐχή μέ τόν ἐπινίκιο ὕμνο «**Ἄγιος, ἅγιος, ἅγιος...**». 2) τήν ἀνάμνηση τῆς «θείας οἰκονομίας» καί τοῦ μυστικοῦ δείπνου μέ τά λόγια τῆς σύστασης τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας 3) τήν ἐπίκληση τοῦ ἁγίου Πνεύματος γιά τόν καθαγιασμό τῶν δώρων 4) τά δίπτυχα, δηλ. τό μνημόσυνο καί τή δέηση γιά ὄλους, ζῶντες καί νεκρούς· γιά τήν στρατευομένη καί θριαμβεύουσα Ἐκκλησία. Γιά ὅλα αὐτά βέβαια θά μιλήσουμε παρακάτω σέ εἰδικά σχόλια. Ἐδῶ θά ποῦμε δύο λόγια γιά τό τμήμα πού προηγεῖται τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς, δηλ. γιά τήν προτροπή τοῦ διακόνου, «**Στῶμεν καλῶς...**», καθώς καί γιά τό διάλογο πού ἀκολουθεῖ μεταξὺ ἱερέα καί λαοῦ, πού εἶναι γνωστός ὡς πρόλογος ἢ προοίμιο τῆς ἀναφορᾶς.

Τό «**Στῶμεν καλῶς...**» γιά τόν Καβάσιλα σημαίνει σταθερότητα στήν πίστη καί τήν ὁμολογία πού κάναμε προηγουμένως μέ τό «**σύμβολο τῆς πίστεως**». Γιατί πολλοί εἶναι αὐτοί πού ἀμφισβητοῦν τήν γνησιότητα τῆς πίστεως. Γιά ἄλλους ἐρμηνευτές τό «**Στῶμεν καλῶς...**» ἔχει σχέση μέ ὅσα θά συμβοῦν παρακάτω. Χαρακτηριστικά ὁ Θεόδωρος Ἀνδίδων λέει πῶς πρέπει νά στεκόμαστε τήν ὥρα αὐτή, «νηφότης καί εὐσταθῶς», ξάγρυπνοι καί σταθεροί, ἐπειδή βλέπουμε τό Θεάνθρωπο νά πάσχει γιά μᾶς⁶⁰. Ὁ ψυχικός μας

60. Θεοδώρου Ἀνδίδων, Προθεωρία κεφαλαιώδης..., PG 140. 444D.

κόσμος νά είναι σέ τέτοια κατάσταση, ὥστε νά μποροῦμε νά προσφέρουμε τή θυσία μέ εἰρήνη. Συμφιλιωμένοι δηλαδή μέ τό Θεό, τόν ἑαυτό μας καί τούς ἄλλους. Ἔτσι θά ἀξιωθοῦμε νά δοῦμε τήν ἀνάστασή Του καί νά γεμίσουμε ἀπό τή χαρά πού πηγάζει ἀπ' αὐτήν⁶¹. Καί ὁ λαός ἀπαντᾷ «Ἐλεον εἰρήνης...» πού κατά τόν Καβάσιλα σημαίνει ὅτι «προσφέρουμε, ὄχι μόνο μέ εἰρήνη, ἀλλά καί τήν ἴδια τήν εἰρήνη ἀντί ἄλλου δώρου καί ἄλλης θυσίας». Ὁ ἔλεος, δηλαδή ἡ ἀγάπη, εἶναι καρπός τῆς πραγματικῆς εἰρήνης⁶².

Ὁ διάλογος πού ἀκολουθεῖ μεταξύ ἱερέα καί λαοῦ εἶναι πολύ παλιά λειτουργική συνήθεια, μέ ὀρισμένες βέβαια παραλλαγές στίς διάφορες λειτουργίες. Εἶναι ζωντανός, ἐκφραστικός καί μέ πλούσιο περιεχόμενο. Καταξιώνει γιά ἀκόμα μιὰ φορά τό ρόλο καί τή θέση τοῦ λαοῦ στή θεία λειτουργία. Ἀρχίζει μέ τήν ἀποστολική εὐλογία «Ἡ χάρις τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ...»⁶³.

Ἡ εὐλογία αὕτη, πάλι κατά τόν Καβάσιλα, προξενεῖ σέ μᾶς «τά ἀπό τῆς ἁγίας Τριάδος ἀγαθά»· ἀπό τόν μέν Υἱό χάρη, ἀπό τόν Πατέρα ἀγάπη καί τό ἅγιο Πνεῦμα κοινωνία⁶⁴. Ἀφοῦ ὁ λαός εὐχηθεῖ τό ἴδιο καί γιά τόν ἱερέα, ἀκούει ἀπό τά χεῖλη του τήν προτροπή «Ἄνω σχῶμεν τά καρδίας». Εἶναι ἡ στιγμή τέτοια πού ἀπαιτεῖ νά ὑψώσουμε τήν καρδιά μας κι ὅλο μας τό εἶναι πρὸς τά πάνω, πρὸς τό Θεό. Καί ὁ διάλογος τε-

61. Θεοδώρου Ἀνδίδων, ὁ.π., PG 140, 444D

62. Νικ. Καβάσιλα, Εἰς τήν θείαν λειτουργίαν ..., σ. 136.

63. Β' Κορινθ. 13, 14.

64. Νικ. Καβάσιλα, ὁ.π., σ. 136.

λειώνει μέ τήν προτροπή «**Εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ**». Ἡ εὐχαριστία εἶναι τό φυσικό ἐπακόλουθο αὐτῆς τῆς κατανυκτικῆς ἀτμόσφαιρας καί τῆς ἐπιβεβαίωσης πῶς ἡ καρδιά μας ἐλεύθερη ἀπό τά γήϊνα εἶναι ἐκεῖ ὅπου «ὁ Χριστός ἐστίν ἐν δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ καθήμενος»⁶⁵. Κι ἀφοῦ ὅλοι συμφωνήσουν πῶς αὐτό εἶναι «**ἄξιο καί δίκαιο**», ὁ ἱερέας προσφέρει τήν εὐχαριστία στό Θεό.

26. Ἡ εὐχή τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς ἀρχίζει μ' εὐχαριστία πρὸς τό Θεό πατέρα γιά ὅλα τά ἀγαθά φανερά καί ἀφανή πού μᾶς ἔδωκε, γιατί μᾶς δημιούργησε ἀπό τό μηδέν καί μᾶς ἀνέστησε πάλι μετά τήν πτώση μας, χαρίζοντάς μας τή μέλλουσα βασιλεία. Ἀκόμα γιατί μᾶς ἀξιώνει νά τελοῦμε τή λειτουργία, μολονότι παραστέκουν δίπλα του χιλιάδες καί μυριάδες ἄγγελοι. Ἡ εὐχαριστιακή ἀναφορά συνεχίζεται μέ τήν ἐκφώνηση τοῦ ἱερέα πού μᾶς καλεῖ νά ψάλλουμε τόν ἐπινίκιο ὕμνο «**Ἄγιος, ἅγιος, ἅγιος...**». Ὁ ὕμνος αὐτός ἔχει βιβλικές καταβολές. Πρόκειται γιά τό δοξολογικό ὕμνο τῶν ἀγγέλων ὅπως τόν περιγράφει ὁ Ἡσαΐας⁶⁶ καί τόν θριαμβευτικό ὕμνο⁶⁷ ὑποδοχῆς τοῦ Χριστοῦ στά Ἱεροσόλυμα. Τά δύο αὐτά κομμάτια γίνονται μιά λειτουργική φωνή πού ὑπάρχει στίς περισσότερες ἀρχαῖες λειτουργίες. «Ἡ τριπλή ἀναφώνηση τοῦ «Ἄγιος», πού περιέχει ἡ ἱερή ὕμνολογία, ἀπό μέρους ὅλου τοῦ πι-

65. Κολοσ. 3, 1.

66. Ἡσ. 6, 3.

67. Ματθ. 21, 9.

στοῦ λαοῦ δείχνει τήν ἔνωση καί ἰσοτιμία μας μέ τίς ἀσώματες καί νοερές δυνάμεις, πού θά φανεῖ στό μέλλον»⁶⁸. Οἱ δύο κόσμοι, ὁ ἀγγελικός καί ὁ ἀνθρώπινος, ἐνώθηκαν καί «κοινήν τήν εὐφημίαν ἐποιήσαντο»⁶⁹. Δοξολογοῦμε τόν τριαδικό Θεό ὅπως καί οἱ ἄγγελοι, μέ τούς ὁποίους θά συζηήσουμε στόν μέλλοντα αἰῶνα καί ταυτόχρονα ὑποδεχόμαστε θριαμβευτικά στήν εὐχαριστιακή μας σύναξη αὐτόν πού ἐκούσια ἔρχεται γιά νά θυσιαστεῖ.

27. Ἡ εὐχή μᾶς ὑπενθυμίζει στό σημεῖο αὐτό τήν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ γιά τόν κόσμο, κάτι πού ἔγινε πράξη μέ τή σάρκωση τοῦ Υἱοῦ του. Κάνει λόγο γιά ὅλο τό ἔργο τῆς θείας οἰκονομίας καί διηγεῖται τό μυστικό δεῖπνο ἐπαναλαμβάνοντας αὐτολεξεῖ τά λόγια τοῦ Κυρίου· «**Λάβετε, φάγετε...**» καί «**Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες**»⁷⁰, μέ τά ὁποῖα συνέστησε τό μυστήριό τῆς θείας εὐχαριστίας, τό ὁποῖο τελοῦμε σέ κάθε θεία λειτουργία σύμφωνα μέ τήν ἐντολή τοῦ Χριστοῦ· «**τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμὴν ἀνάμνησιν**»⁷¹. Ἐκεῖνο πού ἔγινε τότε στό μυστικό δεῖπνο γίνεται κάθε φορά στή θεία λειτουργία, ἀφοῦ εἶναι ἡ ἴδια Τράπεζα καί ἡ ἴδια θυσία.

68. Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ, Μυσταγωγία..., σ. 205.

69. Ἱ. Χρυσοστόμου, Ἑρμηνεία εἰς τόν προφήτην Ἡσαΐαν, κεφ. ζ', PG 56, 71.

70. Ματθ. 26, 26-28, Μάρκ. 14, 22-24. Λουκ. 22, 19 ἔξ. πρβλ. Α' Κορ. 11, 24, 26.

71. Λουκ. 22, 29. Α' Κορ. 11, 24.

«οὐκ ἄλλην θυσίαν... ἀλλὰ τὴν αὐτὴν αἰεὶ ποιοῦμεν»⁷². Κάνουμε δηλ. πάντοτε τὴν ἴδια θυσία· ὁ μυστικός δεῖπνος συνεχίζεται, γι' αὐτό εἶναι ἀναγκαῖα καὶ τὰ ἰδρυτικά λόγια τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας.

28. Ἡ λέξη «μεμνημένοι» μᾶς ἐπιτρέπει νά ποῦμε λίγα λόγια παραπάνω γιὰ τὸ τμῆμα αὐτό τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς πού λέγεται ἀνάμνηση. Ἔχει ἤδη ἀρχίσει ἀπὸ λίγο πρὶν, ἀλλὰ ἐδῶ μέσα σέ λίγες φράσεις ἀνακεφαλαιώνει κατὰ κάποιον τρόπο ὅλα ἐκεῖνα πού «θυμούμαστε» τὴν ἱερὴ αὐτὴ στιγμή. Τό περί σωτηρίου ἐντολῆς ἀναφέρεται ἀσφαλῶς στό λόγο τοῦ Κυρίου «τοῦτο ποιεῖτε εἰς τὴν ἐμὴν ἀνάμνησιν», γιὰ τὸν ὁποῖο κάναμε λόγο στό προηγούμενο σχόλιο. Ἀντικείμενο βέβαια τῆς ἀνάμνησής μας δέν εἶναι μόνο ὁ μυστικός δεῖπνος, ἀλλὰ καὶ ὁ σταυρός, ὁ τάφος, ἡ ἀνάστασις, ἡ ἀνάληψις, ἡ δεύτερη καὶ ἑνδοξη παρουσία. Ὅλα αὐτὰ τὰ γεγονότα τῆς ἀγάπης του γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμον. Μόνο πού ἡ ἀνάμνησή τους μέσα στή θεία λειτουργία δέν ἔχει τὸ χαρακτήρα μιᾶς ἀπλῆς τελετῆς ἢ μιᾶς ἱστορικῆς ἀνάπλασης καὶ συμβολικῆς ἀναπαράστασης γιὰ νά θαυμάσουμε τὸ παρελθόν, ἀλλὰ εἶναι λειτουργικὴ ἀνάμνηση ὅλων ὅσων ἔκανε ὁ Χριστός ἐκούσια γιὰ μᾶς. Πραγματικὴ ἱερουργία δηλαδή τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀνάστασής Του. Οἱ πιστοὶ τελώντας τὴ θεία λειτουργία βιώνουν τὸ μυστήριον τοῦ σταυροῦ καὶ τῆς ἀνάστασης καὶ γίνονται κοινωνοὶ σ' αὐτό. Αὕτη εἶναι ἡ πραγματικὴ ἔννοια τῆς ἀνάμνησης.

72. Ἰ. Χρυσόστομος, Ἑρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, ὁμιλ. XVII, κεφ. X, PG 63, 131.

29. «**Τά σά ἐκ τῶν σῶν σοί προσφέροντες κατά πάντα καί διά πάντα**». Ἡ σύντομη αὕτη πρόταση ἔχει πολύ θεολογικό, ἀλλά καί φιλολογικό ἐνδιαφέρον, λόγῳ τῶν ἐρμηνευτικῶν προβλημάτων πού παρουσιάζει. Τό «**Τά σά ἐκ τῶν σῶν**» σημαίνει πῶς αὐτά πού προσφέρουμε ὡς δῶρα, δηλαδή ὁ ἄρτος καί ὁ οἶνος, γιά νά γίνουν σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ, δέν εἶναι παρά αὐτά-πού ὁ ἴδιος ὁ δημιουργός μᾶς χάρισε. Ἐκεῖνος κάποτε ἀπό ἀγάπη μᾶς τά πρόσφερε ὡς δῶρα καί εὐλογία γιά νά ζήσουμε. Κι ἐμεῖς τώρα τά προσφέρουμε ὡς εὐχαριστία. Κι ἐκεῖνος πάλι θά μᾶς τά ἀντιπροσφέρει ὡς σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ πλέον γιά νά ζήσουμε πνευματικά. Ἔτσι ἀσφαλῶς καταξιώνεται κι ἐκπληρώνεται κι ὁ σκοπός τῆς ὑλικῆς δημιουργίας. Προσφερόμενη ἀγιάζεται, εὐλογεῖται, μεταμορφώνεται. Μαζί μέ τόν ἄνθρωπο ἀνυψώνεται στό ὑπερουράνιο θυσιαστήριο καί ἀποκαθίσταται στήν ἀρχαία παραδεισένια κατάσταση της.

Ἡ γραφή «**σοί προσφέρομεν**» πού συνηθίζεται σήμερα εἶναι λάθος καί πρέπει στή θέση τοῦ ρήματος νά βάλουμε τή μετοχή «**προσφέροντες**». Ἔτσι ὑπάρχει στά πιό παλιά, ἀλλά καί σέ ἀρκετά νεότερα χειρόγραφα, καί ταυτόχρονα ἡ μετοχή ἐξυπηρετεῖ καλύτερα τήν ἐνότητα καί τή συνέχεια τοῦ κειμένου, καθὼς καί τό διαλογικό χαρακτήρα τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς. Ἔτσι τό «**Σέ ὑμνοῦμεν...**» πού ἀκολουθεῖ δέν εἶναι ἄσχετο μέ τή συνάφεια τοῦ κειμένου, ἀλλά γίνεται κατανοητό, ἐάν θεωρηθεῖ ὡς ἀπόδοση τῆς μετοχῆς «**προσφέροντες**». Ἀκόμα καί ἡ συνέχεια τῆς εὐχῆς «ἐτι προσφέρονέν σοι» εἶναι πιό λογική καί πιό φυσική.

Μέ τήν ἀποδοχή τῆς μετοχῆς στό «**Τά σά ἐκ τῶν σῶν...**» καί τήν μεταφορά τοῦ κυρίου ρήματος στό «**Σέ ὑμνοῦμεν...**» ἀποκαθίσταται ἡ φιλολογική τάξη, ἀλλά ἀποφεύγονται καί ἄσκοπες λειτουργικές πράξεις τῇ στιγμή αὐτή (σταυροειδῆς κίνηση τῶν δώρων ἀπό τόν διάκονο, ὕψωση τῶν δώρων ἀπό τόν ἱερέα)⁷³.

Ἄλλά καί τό «**κατά πάντα καί διά πάντα**» ἔχει ἐρμηνευτικές δυσκολίες. Ἄλλοι τό συνδέουν μέ τό σῶμα καί αἷμα τοῦ Κυρίου (Γερμανός). Νεότεροι δίνουν τοπική καί χρονική σημασία στό «κατά πάντα» (κατά πάντα χρόνο ἢ κατά πάντα τόπο) καί τό «διά πάντα» τό σχετίζουν μέ ὅλες τίς εὐεργεσίες τοῦ Θεοῦ γιά χάρη μας. Ὁ Καβάσιλας δέν ἐρμηνεύει τή φράση αὐτή, ἀλλά τή βλέπει ὡς προσδιορισμό τοῦ «τά σά...». «**Σά ἐστὶ κατά πάντα καί διά πάντα**». Δηλαδή αὐτά πού προσφέρουμε εἶναι δικά σου «καθ' ὅλα», «ἀπολύτως», «ἐντελῶς», «τελείως»⁷⁴.

30. «**Σέ ὑμνοῦμεν, σέ εὐλογοῦμεν...**»

Ὁ ὕμνος αὐτός εἶναι πολύ παλιός, ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς κι ὅπως στό προηγούμενο σχόλιο ἀναφέρουμε ἀποτελεῖ ἀπόδοση τῆς μετοχῆς «**προσφέροντες**». Ἀποτελεῖ ὕμνο εὐχαριστίας στό Θεό γιά ὅλες τίς εὐεργεσίες Του σέ μᾶς. Ὁ Γερμανός Κων/πόλεως τόν ἐρμηνεύει ὡς δοξολογία στήν ἀγία

73. Ἱ. Μ. Φουντούλη, Ἑρμηνεῖα ἑπτὰ δυσκόλων σημείων τοῦ κειμένου τῆς θείας λειτουργίας ἀπό τόν Νικ. Καβάσιλα, Ἀνάτυπο ἀπό τόν τόμο τοῦ συνεδρίου γιά τήν ἀναγνώριση ὡς ἀγίου τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 163.

74. Ἱ. Μ. Φουντούλη, ὁ.π., σ. 164-165.

Τριάδα: «Σέ ὑμνοῦμεν τόν Θεόν καί Πατέρα· σέ εὐλογοῦμεν τόν Υἱόν καί Λόγον· σοί εὐχαριστοῦμεν τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι»⁷⁵. Ὁ Θεός Πατέρας εἶναι ἐκεῖνος, πρὸς τόν ὁποῖο γίνεται ἡ ἀναφορά, ὁ Υἱός καί Λόγος εἶναι ἐκεῖνος, πού θυσιάζεται «ὑπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς καί σωτηρίας»· τό ἅγιο Πνεῦμα εἶναι ἐκεῖνο, πού λειτουργεῖ τῇ θυσίᾳ τῆς Ἐκκλησίας. Τά πάντα, καί τῇ θεῖᾳ λειτουργίᾳ, ἐνεργεῖ «ὁ Πατήρ δι' υἱοῦ ἐν ἁγίῳ Πνεύματι»⁷⁶.

31. Βρισκόμαστε στό ἱερότερο σημεῖο τῆς θείας λειτουργίας, τήν **ἐπίκληση τοῦ ἁγίου Πνεύματος** προκειμένου νά γίνει ὁ καθαγιασμός, ἡ μεταβολή δηλαδή τῶν δώρων σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ. Εἶναι ἡ ὥρα τῆς εὐχαριστιακῆς Πεντηκοστῆς. Οἱ λόγοι τοῦ Κυρίου «**Λάβετε, φάγετε... πῖετε ἐξ αὐτοῦ πάντες...**», πού λέχθηκαν «ἅπαξ», μία φορά δηλαδή, γίνονται πραγματικότητα σέ κάθε εὐχαριστιακή σύναξη μέ τή δύναμη τοῦ ἁγίου Πνεύματος καί τήν εὐδοκία τοῦ Πατρός. «Ὅλα ὅσα ἔκαμε ὁ Θεός, τά ἔκανε μέ τήν ἐνέργεια τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἔτσι καί τώρα, ἡ ἐνέργεια τοῦ Πνεύματος ἐργάζεται αὐτά τά ὑπερφυσικά, τά ὁποῖα δέν μπορεῖ κανείς νά τά καταλάβει παρά μόνο μέ τήν πίστη», λέει ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός⁷⁷. Καί ὁ

75. Γερμανοῦ Κων/λεως, Ἱστορία ἐκκλησιαστική..., PG 98, 437B.

76. Διονυσίου Λ. Ψαριανοῦ, Μητρ. Σερβίων καί Κοζάνης, Ἡ θεία λειτουργία..., σ. 340.

77. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως, 13/86, μετάφραση-εἰσαγωγή-σχόλια Νίκου Μαρτσούκα, ἔκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 366-368.

Καβάσιλας τονίζει πώς ο Χριστός δέν θά παρήγγελλε «νά κάμετε αὐτό σέ ανάμνησή μου, ἄν δέν ἐπρόκειτο νά χορηγήσει δύναμη ὥστε νά μπορούμε νά τό κάνουμε. Καί ποιά εἶναι ἡ δύναμη; Τό ἅγιο Πνεῦμα»⁷⁸. Αὐτή εἶναι ἡ πίστη καί ἡ πράξη τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐπίκληση εἶναι ἀναγκαία, ὅπως φυσικά καί σέ κάθε μυστήριο, γιατί τό ἅγιο Πνεῦμα εἶναι ἡ ζωή καί ἡ δύναμη τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλωστε Ἐκκλησία καί εὐχαριστία ταυτίζονται. Κι ὅπως δέν νοεῖται Ἐκκλησία χωρίς ἅγιο Πνεῦμα ἔτσι δέν νοεῖται κι εὐχαριστία χωρίς τή δική του ἁγιαστική, ἀλλά καί ἐνωτική παρουσία. Αὐτό ἁγιάζει τούς πιστούς, ἀλλά καί τούς ἐνώνει μεταξύ τους. Ἀπό τά πρῶτα κιόλας σχόλια τό τονίσαμε πώς στή λειτουργία εἶναι παρούσα ὁλόκληρη ἡ ἁγία Τριάδα. Αὐτήν ἄλλωστε δοξολογοῦμε στή σύναξή μας.

Τώρα ἱστορικά θά μπορούσαμε νά ἐπισημάνουμε πώς ἡ ἐπίκληση ὑπάρχει σ' ὅλες τίς ἀρχαῖες λειτουργίες τῆς Ἀνατολῆς καί τῆς Δύσης, ἐκτός ἀπό τήν Ρωμαϊκή λειτουργία. Ἡ πιό ἀρχαϊκή μορφή ἐπίκλησης ὑπάρχει στή λειτουργία (ἀναφορά) τοῦ Ἰπολύτου (3ος αἰώνας). Μαρτυρεῖται βέβαια πιό πρίν γιά πρώτη φορά ἀπό τόν ἅγιο Εἰρηναῖο⁷⁹ (2ος αἰώνας), ἀλλά ἡ ἰδέα καί ὁ πυρήνας τῆς ἐπίκλησης βρίσκεται στήν Καινή Διαθήκη «...γιά νά εἶναι ἡ προσφορά τῶν ἐθνῶν εὐπρόσδεκτη, ἁγιασμένη διά τοῦ ἁγίου Πνεύματος»⁸⁰ καί

78. Νικ. Καβάσιλα, *Εἰς τήν θεῖαν λειτουργίαν...*, σ. 143.

79. PG 7, 1253.

80. Ρωμ. 15, 16.

«τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος, διὰ τοῦ αἰωνίου πνεύματος, πρόσφερε τόν ἑαυτό του ἁμωμη-θυσία στό Θεό»⁸¹.

Ἡ ἐπίκληση τονίστηκε περισσότερο στά χρόνια πού ἀμφισβητήθηκε ἡ θεότητα τοῦ ἁγίου Πνεύματος, τήν ἐποχή δηλαδή τῶν δογματικῶν ἐρίδων πού κατέληξαν στή συμπλήρωση τοῦ συμβόλου τῆς πίστεως ἀπό τήν Β΄ Οἰκουμενική Σύνοδο⁸². Ὁ Χριστός βέβαια καθαγίασε ὁ ἴδιος μέ τά λόγια του ὡς Θεός τόν ἄρτο καί τόν οἶνο, ἀφοῦ αὐτός εἶναι ὁ ἰδρυτής τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Πρῶτα ἀγίασε τά δῶρα καί μετά εἶπε· «**Λάβετε, φάγετε...**» κ.λπ. Τώρα γιατί ἀργότερα, ἀλλά καί σήμερα προηγούνται αὐτά τά λόγια καί ἀκολουθεῖ ὁ καθαγιασμός, ἡ ἀπάντηση βρίσκεται στά παρακάτω· «Ὁ Κύριος στό μυστικό δεῖπνο πρῶτα καθαγιάζει καί κατόπιν προσφέρει. Ἡ Ἐκκλησία ἀφηγηματικῶς ἀναφέρεται στήν πράξη αὐτή καί στούς λόγους τοῦ Κυρίου καί θαρροῦσα σ' αὐτήν καί δυνάμει αὐτῆς ἐπικαλεῖται τήν χάρη τοῦ ἁγίου Πνεύματος γιά τήν ἐπανάληψη καί τελείωση τοῦ μυστηρίου καί κατόπιν τό προσφέρει πρὸς κοινωνίαν. Κατ' οὐσίαν, δηλαδή, κάμνει καί ἐκεῖνη τό ἴδιο· πρῶτα καθαγιάζει καί μετά προσφέρει. Ἡ ἀντιστροφή εἶναι μόνο φαινομενική»⁸³.

Οἱ πνευματικοί καρποὶ τῆς ἐπίκλησης, ἡ ὁποία δέν ἀφορᾷ μόνο τά δῶρα, ἀλλά καί τόν καθένα μας,

81. Ἑβρ. 9, 14.

82. Π.Ν. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι..., σ. 111-112.

83. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις..., τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 232.

είναι αὐτοί πού ἀναφέρει ἡ ἴδια ἡ εὐχή· «ὥστε γενέσθαι τοῖς μεταλαμβάνουσιν εἰς νῆψιν ψυχῆς, εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, εἰς κοινωνίαν τοῦ ἁγίου σου πνεύματος, εἰς βασιλείας οὐρανῶν πλήρωμα, εἰς παρρησίαν τὴν πρὸς σέ». Μποροῦμε δηλαδή νά μιλήσουμε γιὰ μιὰ νέα ζωὴ πού συντελεῖται στό λειτουργημένο ἄνθρωπο. Ἡ θεία λειτουργία, χάρις στήν ἐπενέργεια τοῦ ἁγίου Πνεύματος, δέν εἶναι μόνο εὐχαριστιακὴ Πεντηκοστή, ἀλλὰ καὶ εὐχαριστιακὴ ἀναδημιουργία, ἀνάπλαση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου⁸⁴.

32. Βρισκόμαστε στό σημεῖο ὅπου ἔχουν ἀρχίσει νά διαβάζονται τὰ λεγόμενα **δίπτυχα**. Ἡ λέξη **δίπτυχα** σημαίνει πίνακα, κατάλογο μέ δύο πτυχές, δύο πλευρές, ὅπου ἔγραφαν κι ἀπὸ ἐκεῖ διάβαζαν τὰ ὀνόματα τῶν ζωντανῶν καὶ τῶν κεκοιμημένων. Ἡ συνήθεια αὐτὴ ὑπῆρχε στὴ λειτουργικὴ πράξη τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες καὶ σιγά-σιγά ἐξελίχθηκε.

Ἡ σειρά μέ τὴν ὁποία γινόταν καὶ γίνεται ἡ μνημόνευση στὴ θέση αὐτὴ τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς εἶναι **α) οἱ ἅγιοι, β) οἱ κεκοιμημένοι, γ) οἱ ζωντανοί**.

Στοὺς ἁγίους ἡ μνημόνευση ἀρχίζει μέ τοὺς προπάτορες, πατριάρχες, προφῆτες, ἀποστόλους, κήρυκες, εὐαγγελιστές, μάρτυρες, ὁμολογητές, ἐγκρατευτές. Γενικά ὅλοι οἱ ἅγιοι τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Καὶ τοῦτο γιατί, ὅπως λέει ἓνας ἐρμηνευ-

84. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Τὸ ἅγιο Πνεῦμα ἐν τῇ λειτουργικῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας, στό: Λειτουργικά θέματα Α', Θεσσαλονίκη 1977, σ. 67-85.

της, «εἷς Θεός ἐστι καὶ κεῖνων καὶ τούτων, ὃ ἐκ παρὸν
τοῦτο μυστήριον εὐδοκήσας τελέσαι πρό τῶν αἰώ-
νων»⁸⁵. ἕνας εἶναι ὁ Θεός ὅλων, αὐτός ποῦ προαιώνια
εὐδόκησε νὰ τελέσει αὐτό τό μυστήριον. Στή συνέχεια
γίνεται κατ' ὄνομα μνημόνευση τῶν ἁγίων μέ τιμητική
ἀναφορά στήν Παναγία.

Ἀκολουθεῖ τό ὄνομα τοῦ προδρόμου, τῶν ἀπο-
στόλων, τοῦ ἁγίου τῆς ἡμέρας καί κλείνει μέ τήν ἀνα-
φορά σ' ὅλους τοὺς ἁγίους. Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά
ἐπισημάνουμε ἕνα πρόβλημα. Πῶς εἶναι, δηλαδή, δυ-
νατόν νά τελοῦμε τή θεία λειτουργία γιά τοὺς ἁγίους;
Σχετικά ὁ ἅγιος Συμεών ὁ Θεσσαλονίκης γράφει: «καί
τῶν ἁγίων δέ ἡ ἀνακήρυξις ὅτι συνέπαθον αὐτῷ καί
νῦν συνδοξάζονται. Ἐξαιρέτως δέ ἡ τῆς Παναγίας καί
μόνης Θεοτόκου ἀνάμνησις, ὅτι καί νῦν καί τότε τό
κοινόν ἐστι παντός τοῦ κόσμου σωτήριον»⁸⁶. Οἱ ἅγιοι
μνημονεύονται δηλαδή, γιάτί μέ τή ζωή τους συνέπα-
θαν μέ τό Χριστό καί τώρα συνδοξάζονται. Ἡ Πανα-
γία δέ ἰδιαίτερα γιάτί τότε καί τώρα εἶναι ἡ αἰτία τῆς
σωτηρίας τοῦ κόσμου, ἀφοῦ δι' αὐτῆς σαρκώθηκε ὁ
Χριστός. Ὁ ἱερός Καβάσιλας δίνει κάποια θεολογι-
κότερη ἔρμηνεία: «οὗτοι (οἱ ἅγιοι) εἰσὶν αἱ ἀφορμαί
τῆς πρὸς τόν Θεόν εὐχαριστίας τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ὑπέρ
τούτων προσάγει τήν λογικήν ταύτην λατρείαν ὡς χα-
ριστήριον τῷ Θεῷ»⁸⁷. Προσφέρει ὁ ἱερέας τή λογική
αὐτή λατρεία «ὑπέρ», χάριν, τῶν ἁγίων ὅχι ὡς ἰκεσία

85. Θεοδώρου Ἀνδίδων, ὁ.π., PG 140, 457A.

86. Διάλογος ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἵρέσεων καί περὶ ...
τῶν ἱερῶν τελετῶν, κεφ. κθ', PG 155, 297B.

87. Νικολάου Καβάση, Εἰς τήν θείαν λειτουργίαν..., σ. 171-172.

ἀλλά ὡς εὐχαριστία στό Θεό. Καί γιά τήν Παναγία «ὡς οὐσης ἁγιωσύνης ἐπέκεινα πάσης»· γιατί εἶναι πέρα ἀπό κάθε ἁγιωσύνη. Δέν ἔχουν λοιπόν οἱ ἅγιοι ἀνάγκη ἀπό ἐμᾶς, ἀλλά ἐμεῖς ἔχουμε ἀνάγκη ἀπ' αὐτούς. Τούς τιμᾶμε καί τούς εὐχαριστοῦμε στή λατρευτική μας σύναξη⁸⁸.

Οἱ κεκοιμημένοι μνημονεύονται· **«καί μνήσθητι πάντων τῶν κεκοιμημένων...»**, γιατί ἡ Ἐκκλησία ζεῖ καί ἐλπίζει στήν ἀνάσταση. Ἡ προσευχή της προσφέρει ὠφέλεια στούς νεκρούς. Ἀλλωστε ἀπό τή φύση της ἀγκαλιᾶζει καί τούς νεκρούς καί τούς ζωντανούς. Στό σημεῖο αὐτό ὁ καθένας μνημονεύει ὅποιον θέλει.

Ἀκολουθοῦν οἱ ζῶντες, ὁ κληρικός, ὁ λαός, οἱ ἄρχοντες, ὅλη ἡ οἰκουμένη. Ἡ εἰρήνη, ἡ πρόοδος τῆς κοινωνίας καί ἡ ἐνότητα τοῦ κόσμου ἐξαρτῶνται πολύ ἀπό τή βούληση καί τή διάθεση τῶν ἡγετῶν. Ἡ Ἐκκλησία τό πιστεύει αὐτό κι εὐχεται γι' αὐτούς, ὥστε νά ἔχουμε **«ἥρεμον καί ἡσύχιον βίον... ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καί σεμνότητι»**. Πάνω ἀπ' ὅλους τούς ζωντανούς ξεχωρίζει τόν ἐπίσκοπο· **«Ἐν πρώτοις μνήσθητι, Κύριε, τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν...»**. Κι αὐτό γιατί ὁ ρόλος τοῦ ἐπισκόπου στήν Ἐκκλησία καί στή θεία λειτουργία εἶναι σημαντικός καί ἰδιαίτερος. Ἡ μνημόνευση τοῦ ἐπισκόπου σημαίνει σεβασμό πρὸς αὐτόν καί ταυτόχρονα ἀναγνώρισή του, κάτι πού τονίζει τήν ἐνότητα

88. Περισσότερα γι' αὐτό στό: Ἰ.Μ. Φουντούλη, Ἑρμηνεῖα ἐπτά δυσκόλων σημείων..., σ. 171-172.

α τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία δέν ἐννοεῖται ἔξω ἀπό τή
 ιι θεία εὐχαριστία καί τόν ἐπίσκοπο⁸⁹.

ιι Παλιότερα τά δίπτυχα τά διάβαζε ὁ διάκονος.
 ι- Πρῶτα διάβαζε τούς κεκοιμημένους μετά τό «ἐξαίρε-
 ι- τως», μέ τήν τελική κατάληξη τό «καί ὧν ἕκαστος κα-
 τα διάνοιαν ἔχει καί πάντων καί πασῶν». Ὁ λαός ἀ-
 ιι παντοῦσε «Καί πάντων καί πασῶν». Μετά τό «Ἐν
 εἰ πρώτοις...» διάβαζε τούς ζῶντες μέ τελική κατάληξη
 ι- μόνο τό «καί πάντων καί πασῶν» καί ὁ λαός ἀπαντοῦ-
 η σε τό ἴδιο.

ς. Σήμερα μέ τήν ἐξέλιξη τῆς λειτουργίας καί ἰδιαί-
 . τερα τή διαμόρφωση τῆς ἀκολουθίας τῆς προθέσεως
 ι- πρίν ἀπό τή θεία λειτουργία, τά δίπτυχα, ὡς ἐπὶ τό
 ις πλεῖστον, μεταφέρθηκαν σ' αὐτή. Στήν ἀναφορά ἔμει-
 υ ναν μόνο ἵχνη τους⁹⁰.

ιι 33. Μέ τή φράση «Καί ἔσται τά ἐλέη τοῦ μεγάλου
 ι- Θεοῦ...» κλείνει ἡ εὐχή τῆς ἁγίας ἀναφορᾶς, στήν ὁ-
 ιι ποία ὅπως εἶδαμε ὑπάρχουν οἱ ἱερότερες στιγμές τῆς
 ε- θείας λειτουργίας. Ἐπινίκιος ὕμνος, ἀνάμνηση τῆς
 ια οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ καί τῆς ἀγαπητικῆς του συγκα-
 ιι τάβασης στόν ἄνθρωπο καί στόν κόσμο, ἐπὶ κλήση τοῦ
 ι- ἁγίου Πνεύματος, καθαγιασμός τῶν δώρων, τελείωση
 ια καί ὁλοκλήρωση τῆς θυσίας τοῦ μυστηρίου τῆς θείας
 εὐχαριστίας. Τώρα ὁ ἱερέας εὐλογεῖ τό λαό καί εὐχε-
 ται, ὑπόσχεται λέει ὁ Καβάσιλας ὅλα τά «ἐλέη τοῦ με-

89. Διονυσίου Α. Ψαριανοῦ, Μητρ. Σερβίων καί Κοζάνης, Ἡ
 θεία λειτουργία..., σ. 353-360.

90. Ἰ.Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις... τ. Α', Θεσσαλονίκη 1982,
 σ. 289-296.

γάλου Θεοῦ καί σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»⁹¹. Ἡ εὐχή τῆς ἀναφορᾶς, ἐνῶ ἀπευθύνεται στό Θεό πατέρα, στό τέλος τελειώνει μέ ἀναφορά στό Χριστό. Εἶναι ἡ καλύτερη ὑπόσχεση τοῦ λειτουργοῦ καί ἡ πιο χαρούμενη ἐλπίδα γιά τόν ἄνθρωπο. Νά ἐμπιστευεῖται τόν ἑαυτό του στό ἔλεος τοῦ Θεοῦ καί στή θυσία τοῦ σωτήρα μας Ἰησοῦ Χριστοῦ.

34. Τό τμήμα αὐτό τῆς θείας λειτουργίας εἶναι καθάρα προπαρασκευαστικό γιά τή θεία κοινωνία. Περιλαμβάνει δέ τά σχετικά αἰτήματα, διακονικά, τήν εὐχή «**Σοί παρακατατιθέμεθα τήν ζωὴν ἡμῶν...**» καί τήν **Κυριακή Προσευχή**, τό «**Πάτερ ἡμῶν**». Ὅλα αὐτά δημιουργοῦν τό κατάλληλο κλίμα γιά τή σπουδαία καί ἱερή γιά τόν καθένα μας στιγμή τῆς μετάληψης τῶν ἁγίων καί ἀχράντων μυστηρίων. Ἡ μετοχή μας σ' αὐτή τήν πνευματική τράπεζα, πού εἶναι ἄλλωστε καί ὁ σκοπός τῆς τέλεσης τῆς θείας λειτουργίας, ἀπαιτεῖ τή χάρη τοῦ Θεοῦ, ἀλλά καί τήν καθαρότητα τῆς δικῆς μας συνείδησης. Δέν εἶναι μιά τυπική διαδικασία ἢ τό χειρότερο μιά καταναγκαστική καί μαγική πράξη. Εἶναι ἔργο τῆς ἐλευθερίας μας καί καρπός τῆς ἐνότητος τῆς πίστεως, τῆς κοινωνίας τοῦ ἁγίου Πνεύματος καί τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ δοσίματος τοῦ ἑαυτοῦ μας στό Θεό.

Τά διακονικά, πού προηγοῦνται καί εἰσάγουν τήν προπαρασκευαστική εὐχή, κανονικά εἶναι μόνο τρία:
α) «**Ὑπέρ τῶν προσκομισθέντων...**», β) «**Ὅπως ὁ φι-**

91. Νικ. Καβάσιλα, Εἰς τήν θείαν λειτουργίαν.... σ. 177.

λάνθρωπος Θεός ἡμῶν...», γ) «Τὴν ἐνότητα τῆς πίστεως...». Τὰ ὑπόλοιπα, τὰ ὁποῖα βρίσκονται πάλι στὴ σειρά τῶν αἰτημάτων πού λέγονται «πληρωτικά» (μετὰ τὴν εἴσοδο), τοποθετήθηκαν πολὺ ἀργότερα ἐδῶ γιὰ διάφορους λόγους. Γιὰ νὰ καλύψουν τὸ κενό πού δημιουργήθηκε στὸ σημεῖο αὐτό πού παλιότερα λεγόταν ἀπὸ τὸ διάκονο τὰ δίπτυχα ἢ γιὰ νὰ καλύψουν ἐπίσης τὸ κενό τῆς μυστικῆς ἀνάγνωσης τῆς εὐχῆς, ἢ τέλος ἀπὸ ἐπίδραση τῆς προηγιασμένης, πού στὴ θέση αὐτὴ ἔχει καὶ τὰ πληρωτικά καὶ τίς αἰτήσεις⁹².

Εἶναι ὅμως ἐντονος ὁ εὐχαριστιακὸς τοὺς χαρακτήρας, τὸ «Ὑπὲρ τῶν προσκομισθέντων...», παρουσιάζει κάποιο ἐρμηνευτικὸ πρόβλημα. Γιατί δηλαδὴ δεόμαστε γιὰ τὰ δῶρα, ἀφοῦ ἤδη εἶναι ἁγιασμένα; Τὴν ἀπάντηση τὴ δίνει ὁ Καβάσιλας τονίζοντας πὼς παρακαλοῦμε γιὰ τὰ δῶρα, «ὄχι γιὰ νὰ δεχθοῦν αὐτὰ τὸν ἁγιασμό, ἀλλὰ γιὰ νὰ μεταδώσουν ἀπ' αὐτόν σέ μᾶς... γιὰ νὰ γίνουν ἐνεργὰ σέ μᾶς»⁹³.

Τὸ «Πάτερ ἡμῶν...» δὲν συναντᾶται στὶς ἀρχαῖες λειτουργίες. Μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ ὅτι ὑπῆρχε σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀπὸ τὸν Κύριλλο Ἱεροσολύμων⁹⁴. Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους μπῆκε στὴ θεία λειτουργία εἶναι ἀφενὸς μὲν ὁ εὐχαριστιακὸς τοῦ χαρακτήρας, πού φαίνεται στὴ φράση «τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον...», ἀφετέρου δέ γιὰ τὸ πνεῦμα συγνώμης καὶ ἀγάπης πού ἔχει καὶ πού φαίνεται στὴ φράση «καὶ ἄφες

92. Ἱ.Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις..., τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 176-178 καὶ Π.Ν. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι..., σ. 126-127.

93. Ν. Καβάσιλα, Εἰς τὴν θεῖαν λειτουργίαν..., σ. 179.

94. Μυσταγ. Κατήχηση Ε Π, ΡΓ 33, 117.

ἡμῖν τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν...»⁹⁵. Ἴσως ὅμως καί γιά τόν πατρικό χαρακτήρα τῆς προσευχῆς· «Πάτερ ἡμῶν...».

Ὅταν ὑπάρχει διάκονος βλέπουμε τήν ὥρα τῆς ἀπαγγελίας τῆς Κυριακῆς προσευχῆς, νά ζώνει τό ὁράριό του, τό εἰδικό δηλ. λειτουργικό ἄμφιο πού συμβολίζει τὰ ἀγγελικά φτερά, ἀφοῦ ὁ διάκονος εἶναι τύπος τῶν ἀγγέλων πού σκοπό ἔχουν νά διακονοῦν. Ἡ ὥρα τοῦ «**Πάτερ ἡμῶν**» δέν εἶναι ἡ κατάλληλη στιγμή γι' αὐτή τήν κίνησή, λόγω τῆς ἀκαταστασίας πού δημιουργεῖται. Τό νόημα αὐτῆς τῆς πράξης γι' ἄλλους ἔχει σχέση μέ τήν κοινωνία τοῦ διακόνου πού θά γίνει σέ λίγο, γι' ἄλλους ἀποτελεῖ μίμηση τῶν ἀγγέλων πού συστέλλουν (μαζεύουν) τά φτερά τους, ὅταν πλησιάζουν τό Θεό. Κανονικά «ζώνεται» μόλις μπεῖ στό ἱερό βῆμα καί χαλάει τό ὁράριο στό τέλος κι ὄχι πρίν τήν κοινωνία τῶν πιστῶν⁹⁶.

35. Ἡ κεφαλοκλισία εἶναι βασικά εὐλογία γιά σωστή μετάληψη. Ἡ κλίση τῆς κεφαλῆς δέν ἔχει τήν ἔννοια τῆς δουλικότητος μέ τή συνήθη καί κοσμική ἔννοια τοῦ ὄρου. Εἴμαστε δοῦλοι τοῦ Θεοῦ γιατί ἀγοραστήκαμε μέ τό αἷμα τοῦ Υἱοῦ του. Ἄρα εἴμαστε παιδιά του. Τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ «τήν υἰοθεσίαν εἰργάσατο»⁹⁷. Γι' αὐτό καί ἡ συγκεκριμένη κίνηση τοῦ κεφαλίου μας εἶναι πράξη εὐχαριστίας κι ἐλευθερίας. «Οἱ

95. Π.Ν. Τρεμπέλα, Λειτουργικόν, Ἀθήναι 1976⁹, σ. 307-309.

96. Ἰ.Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις..., τ. Δ' Θεσσαλονίκη 1982, σ. 72-77.

97. Ν. Καβάσιλα, Εἰς τήν θεῖαν λειτουργίαν..., σ. 182.

πιστοὶ ταπεινῶνουν τὴν καρδιά τους μπροστά στο Θεό, γιὰ νὰ δεχθοῦν τὴ χάρη, γιὰ τὴν ὁποία εὐχεται καὶ παρακαλεῖ ὁ λειτουργός»⁹⁸.

Ἡ εὐχή «Εὐχαριστοῦμέν σοι, βασιλεῦ ἀόρατε...» φαίνεται πὼς δέν ἔχει καθαρὰ εὐχαριστιακὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ ἀφορᾷ τὰ διάφορα προβλήματα πού ἀντιμετωπίζει ὁ ἄνθρωπος στὴ ζωὴ του. Οἱ περισσότεροι ἐρμηνευτὲς τῆς θείας λειτουργίας λένε πὼς ἡ φράση «**τὰ προκείμενα πᾶσιν ἡμῖν εἰς ἀγαθὸν ἐξομάλισον**» δέν ἀναφέρεται στὰ προκείμενα δῶρα, πού βρίσκονται δηλ. μπροστά μας, ἀλλὰ στὶς περιστάσεις καὶ στὶς δυσκολίες τῆς ζωῆς. Ὁ ἱερέας εὐχεται ὥστε ὁ Θεὸς νὰ δώσει συμφέρουσα κατεύθυνση καὶ λύση σ' αὐτὰ πού ἀπασχολοῦν τὸν καθένα. «Εὐχεται σέ ὅλους τὰ συμφέροντα», ἐρμηνεύει ὁ Καβάσιλας⁹⁹.

36. Μὲ τὴν ἐκφώνηση «Πρόσχωμεν· Τὰ ἅγια τοῖς ἁγίοις» γίνεται ἡ ὕψωση ἀπὸ τὸν ἱερέα τοῦ ἁγίου ἄρτου. Ὑψώνεται μόνο ὁ ἁμνὸς κι ὄχι ὁλόκληρο τὸ δισκάριο μὲ τίς μερίδες. Καὶ τοῦτο γιατί μόνο αὐτὸς μεταβάλλεται σέ σῶμα Χριστοῦ. Ἡ ὕψωση αὐτὴ συμβολίζει τὴν ἀνύψωση τοῦ Χριστοῦ στὸ Σταυρό, κατὰ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸ Δαμασκηνό¹⁰⁰ καὶ τὸν Θεόδωρο Ἀνδίδων¹⁰¹. Ἡ ὕψωση βασικά πρὶν ἀπὸ ὁποιαδήποτε

98. Διονυσίου Λ. Ψαριανοῦ, Μητρ. Σερβίων καὶ Κοζάνης, Ἡ θεία λειτουργία..., σ. 386-387.

99. Νικ. Καβάσιλα, Εἰς τὴν θεϊαν λειτουργίαν..., σ. 183.

100. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Περί τοῦ σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ § 5, PG 95, 409.

101. PG 140, 464D.

συμβολική έρμηνεία, είναι ή πρώτη πράξη τής κλάσης (δηλ. τοῦ τεμαχισμού) τοῦ ἄρτου. Για νά κόψουμε κάτι πρέπει πρώτα νά τό κρατήσουμε στά χέρια, νά τό σηκώσουμε¹⁰². Ἡ ἀρχική αὐτή κίνηση ὁδήγησε στή διαμόρφωση τής πράξης τής ὕψωσης. Ἡ ἐννοιά της εἶναι νά ὑπενθυμίσει στούς πιστούς πώς ὁ ἄρτος αὐτός, τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, εἶναι γιά τούς ἁγίους κι ὄχι γιά τούς ἀνάξιους· «τά ἅγια οὖν τοῖς ἁγίοις κατάλληλα»¹⁰³. Μιά ὑπενθύμιση πού δέν εἶναι ἐκφοβιστικό παράγγελμα ἀπομάκρυνσης ἀπό τό μυστήριον, ἀλλά ἀπεναντίας ἐνθάρρυνση γιά συμμετοχή σ' αὐτό. «Ἅγιοι δέν εἶναι μόνο ἐκεῖνοι πού ἔφθασαν στήν τελειότητα τής ἀρετῆς, λέγει ὁ Καβάσιλας, ἀλλά κι ἐκεῖνοι πού βιάζονται νά φθάσουν τήν τελειότητα αὐτή, ἀλλά δέν τήν ἔφθασαν ἀκόμη. Γιατί καί τούτους τίποτε δέν ἐμποδίζει νά ἁγιαζονται διά τῆς συμμετοχῆς τους στά ἅγια μυστήρια»¹⁰⁴. Φυσικά δέν εἶναι γιά ὅλους ή θεία κοινωνία, ἀλλά γιά τούς ἄξιους. Καί ἄξιος γίνεται κανείς μέ τό δικό του πνευματικό ἀγῶνα καί προπάντων μέ τή χάρη καί τή φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ.

Γιαυτό κι ὁ ὕμνος τοῦ λαοῦ παρακάτω «Εἰς ἅγιος, εἰς Κύριος...» σημαίνει πώς κανείς δέν ἔχει ἀπό μόνος του τόν ἁγιασμό, ἀλλά ὅλοι τόν ἔχουν ἀπό ἐκεῖνον καί ἐξαιτίας ἐκείνου. Αὐτός ἐδόξασε τόν πατέρα του, ἀποκαλύπτοντας τόν ἁγιασμό ἐκείνου στούς ἀνθρώ-

102. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις..., τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 93.

103. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Μυστ. Κατήχ. Ε' 19, PG 33, 1124.

104. Νικ. Καβάσιλα, Εἰς τήν θείαν λειτουργίαν..., σ. 185.

πους¹⁰⁵. Για τόν ἅγιο Μάξιμο ἡ ὁμολογία αὐτὴ δείχνει τὴ μελλοντικὴ συγκέντρωση καὶ ἔνωση ὅλων στὴν ἀφθαρτὴ αἰωνιότητα. Μέσα ἀπὸ τὴ θεία λειτουργία προσανατολίζεται κανεὶς πρὸς τὴ μέλλουσα δόξα. «Ὅλοι γίνονται ἓνα μέ τὸ Χριστό. «Ὅμοιοι κατὰ χάρη καὶ μετοχὴ μ' ἐκεῖνον πού εἶναι ἀπὸ μόνος τοῦ ἀγαθός»¹⁰⁶.

Μετά τὴν ὕψωση τοῦ ἁγίου ἄρτου κλείνει τὸ καταπέτασμα τῆς ὡραίας πύλης, πού κρέμεται πάνω ἀπὸ τὰ βημόθυρα καὶ συμβολίζει τὸ χάρισμα μεταξὺ οὐρανοῦ, πού εἶναι τὸ ἱερό βῆμα, τὰ ἅγια τῶν ἁγίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, καὶ τῆς γῆς, πού εἶναι ὁ κυρίως ναός, τὰ ἅγια τῆς σκηνῆς τοῦ μαρτυρίου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Αὐτό γίνεται γιὰ νά τονισθεῖ περισσότερο ὁ μυστηριακὸς χαρακτήρας τῆς θείας λειτουργίας.

Στὸ μεταξύ στό ἱερό βῆμα γίνεται ὁ μελισμός, ἡ ἔνωση καὶ ἡ κοινωνία τῶν ἱερέων. Ὁ μελισμός, τὸ κομμάτισμα δηλαδή τοῦ ἁμνοῦ σέ τέσσερα μέρη, γίνεται γιὰ πρακτικούς λόγους, ἀφοῦ πρόκειται νά κοινωνήσουν οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ πιστοί. Θυμίζει ὅμως καὶ τὴν κλάση τοῦ ἄρτου ἀπὸ τόν Ἰησοῦ στό μυστικὸ δεῖπνο. Ἀργότερα πῆρε τὸ συμβολισμό τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ. «Ἡ κλάσις τοῦ ἄρτου τοῦ τιμίου τὴν σφαγὴν δηλοῖ»¹⁰⁷. Μέ τὸ μελισμὸ ὁ Χριστὸς τεμαχίζεται «γιὰ νά χορτάσει τοὺς πάντας»¹⁰⁸, χωρὶς αὐτὸ νά ση-

105. Ν. Καβάσιλα, ὁ. π., σ. 187.

106. Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ, Μυσταγωγία..., ὁπ.π., σ. 209.

107. Εὐτυχίου Κων/λεως, Λόγος περὶ τοῦ Πάσχα καὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας, PG 86², 2396A

108. Ἰ. Χρυσοστόμου, Ὑπόθεσις τῆς πρὸς Κορινθίους πρώτης ἐπιστολῆς, ὁμιλ. ΚΔ', PG 61, 200.

μαίνει πώς σέ κάθε μερίδα ἔχουμε ἓνα κομμάτι τοῦ Χριστοῦ: «κἂν μερίζεται, ἀμέριστος διαμένει καί ἄτμητος, ἐφ' ἐνί ἐκάστῳ μέρει τῶν τεμνομένων ὁ αὐτός ὅλος θεάνθρωπος μεριζόμενός τε καί εὕρισκόμενος»¹⁰⁹. Σέ κάθε κομμάτι εἶναι ὁλόκληρος ὁ Χριστός. Μιά ἀπό τίς μερίδες αὐτή πού γράφει τή λέξη Ἰησοῦς (ΙΣ), ρίχνεται στό ἅγιο ποτήριο καί γίνεται ἔτσι ἡ ἔνωση τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος. Ἡ ἔνωση σημαίνει πώς τό σῶμα καί τό αἷμα εἶναι ἓνα. «Ὅτι εἷς ἐστίν ὁ Χριστός, εἰ καί ἐν ποτηρίῳ καί ἄρτῳ καθορᾶται»¹¹⁰. Ἕνας εἶναι ὁ Χριστός. Μετά τήν ἔνωση ὁ ἱερέας ρίχνει στό ἅγιο ποτήριο ζεστό νερό, τό ζέον. Καί αὐτό γιά νά θυμίζει τό αἷμα καί τό νερό πού ἔτρεξαν ζεστά καί ζωντανά ἀπό τήν πλευρά τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ ἀνάμιξη κρασιοῦ καί νεροῦ μαρτυρεῖται ἀπό τό 2ο ἤδη αἶώνα, «ποτήριον ὕδατος καί κράματος»¹¹¹, καί μνημονεύεται σέ ὅλες τίς ἀρχαῖες λειτουργίες. Μόνο οἱ Ἀρμένιοι καί ὀρισμένοι αἵρετικοί δέν χρησιμοποιοῦσαν νερό. Τό ζέον ὅμως, τό ζεστό δηλ. νερό λίγο πρίν τή θεία κοινωνία, εἶναι καθαρά βυζαντινὴ συνήθεια μαρτυρουμένη ἀπό τόν 9ο αἶωνα¹¹². Γιά τόν Καβάσιλα τό ζεστό νερό στό ποτήριο ρίχνεται «γιά νά σημαίνει τήν κάθοδο τοῦ ἁγίου Πνεύματος στήν Ἐκκλησία»¹¹³.

Στή συνέχεια κοινωνοῦν οἱ ἱερεῖς κατὰ τήν ἀρχαία συνήθεια· χωριστά τό σῶμα καί χωριστά τό αἷμα.

109. Θεοδώρου Ἀνδίδων, PG 140, 464 D.

110. Συμεών Θεσσαλονίκης, Διάλογος..., κεφ. 99, PG 155, 300B.

111. Ἰουστίνου, Ἀπολογία Α' 65, PG 6, 428.

112. Π.Ν. Τρεμπέλα, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι..., σ. 137.

113. Νικ. Καβάσιλα, Εἰς τήν θείαν λειτουργίαν..., σ. 189.

37. Τό κοινωνικό είναι ψαλμικός στίχος μέ εὐχαριστιακό συνηθῶς περιεχόμενο, πού σκοπό ἔχει νά ἐνθαρρύνει τούς πιστούς πρὸς τή θεία κοινωνία· «Γεύσασθε καί ἴδετε· ὅτι χρηστός ὁ Κύριος»¹¹⁴, «Ποτήριον σωτηρίου λήψομαι καί τό ὄνομα Κυρίου ἐπικαλέσομαι»¹¹⁵ κ.ἄ. Λέγεται ἔτσι γιατί καλύπτει τήν ὥρα τῆς κοινωνίας τόσο τοῦ κλήρου ὅσο καί τοῦ λαοῦ. Ψάλλεται δηλαδή τό κοινωνικό τήν ὥρα τῆς θείας κοινωνίας. Σήμερα βέβαια ψάλλεται ἀργά ἀπό τούς ψάλτες μόνο ὁ συγκεκριμένος στίχος καί μάλιστα καλύπτει μόνο τήν κοινωνία τῶν ἱερέων. Ἡ ἀρχαία πράξη ὁμως στό σημεῖο αὐτό ἦταν τελείως διαφορετική. Ὁ ψαλμός, ἀπό τόν ὁποῖο ἐπιλεγόταν ὁ συγκεκριμένος στίχος, ψαλλόταν ὁλόκληρος ἀντιφωνικά κατὰ στίχο, ὅπως ὁ 50ός ψαλμός στόν ὄρθρο τῶν Κυριακῶν, ἢ διαβαζόταν ἐμμελῶς ὁ ψαλμός (ἐστιχολογεῖτο) καί σέ κάθε στίχο ψαλλόταν ὡς ἐφύμνιο τό κοινωνικό. Κάλυπτε μάλιστα καί τήν κοινωνία τῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖοι συμμετεῖχαν καί στήν ψαλμωδία¹¹⁶. Αὐτό εἶναι καλό νά γίνεται καί σήμερα γιά νά ξαναβρεῖ τό «κοινωνικό» τόν πραγματικό του ρόλο.

Ἡ κοινωνία τῶν πιστῶν γίνεται μετά τήν πρόσκληση· «Μετά φόβου Θεοῦ, πίστεως καί ἀγάπης προσέλθετε». Ἡ στιγμή αὐτή γιά τόν καθένα πού γεύεται τό Χριστό εἶναι ἡ συγκλονιστικότερη ἐμπειρία. Ὅλα ὅσα ἔγιναν πρὶν ἔγιναν γι' αὐτή τή στιγμή. Μέ τήν εὐ-

114. Ψαλμός 33, 9.

115. Ψαλμός 115, 4.

116. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Ὑπαντήσεις..., τ. Δ', σ. 89-97.

χαριστία μετέχουμε στή ζωή, στό πάθος καί τήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ καί μπολιάζουμε τόν ἑαυτό μας στή βασιλεία τοῦ Θεοῦ, τήν ὁποία καί προγευόμαστε μεταλαμβάνοντες. Τό σῶμα καί τό αἷμα τοῦ Χριστοῦ προσφέρονται «εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καί ζωὴν αἰώνιον». Παλιότερα ἡ κοινωνία γινόταν χωριστά. Πρῶτα δηλαδή τό σῶμα στά χέρια καί μετὰ τό αἷμα ἀπό τό ποτήριο. Ἀργότερα βέβαια ἔχουμε, ὅπως καί σήμερα, γιά πρακτικούς καθαρά λόγους τή χρήση τῆς λαβίδας καί τήν κοινωνία σώματος καί αἵματος μαζί, χωρίς νά ὑπάρχει κίνδυνος κάποιας μόλυνσης ἢ μετάδοσης ἀσθένειας, ἐπειδή κοινωνοῦν ὅλοι μέ τήν ἴδια λαβίδα, ἀφοῦ κατά τήν πίστη τῆς Ἐκκλησίας τά ἅγια προσφέρονται ὄχι πρός θάνατον, ἀλλά πρός ζωή. Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι ἡ πίστη στήν ἀξία τῆς θείας κοινωνίας καί ἡ συχνή προσέλευση στήν τράπεζα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ· «σπουδάσετε οὖν πυκνότερον συνέρχεσθαι εἰς εὐχαριστίαν Θεοῦ καί δόξαν»¹¹⁷.

38. Μετά τή θεία κοινωνία ὁ ἱερέας εὐχεται στό λαό τήν ἀπό τό Θεό **σωτηρία καί εὐλογία**· «**Σῶσον, ὁ Θεός, τόν λαόν σου...**» καί ταυτόχρονα εὐλογεῖ ὄχι μέ τό ἅγιο ποτήριο, ἀλλά μέ τό χέρι. Αὕτη ἡ **εὐλογία** δέν ὑπῆρχε στήν ἀρχαία Ἐκκλησία. Κατόπιν ἐπιστρέφει στό ἱερό βῆμα, ἐναποθέτει τά ἅγια στήν ἁγία Τράπεζα καί τά θυμιάζει λέγοντας· «**Ὑψώθητι ἐπὶ τοὺς οὐρανοὺς ὁ Θεός, καί ἐπὶ πᾶσαν τήν γῆν ἡ δόξα σου**»¹¹⁸ ἢ

117. Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, Εἰς Ἐφεσίους § 13, PG 5, 745.

118. Ψαλμ. 56, 6.

«Ἀνέβη ὁ Θεός ἐν ἀλαλαγμῷ, Κύριος ἐν φωνῇ σάλπιγγος»¹¹⁹, στίχοι πού ἀναφέρονται προφητικά στήν ἀνάληψη τοῦ Κυρίου. Γιαυτό καί ἡ φράση «Πάντοτε νῦν καί ἀεί...» πού λέει ὁ ἱερέας κατά τή μεταφορά τῶν ἁγίων στήν πρόθεση ἔχει σχέση μέ τό πνεῦμα τῶν στίχων αὐτῶν καί μέ τό συμβολισμό πού δίνουν οἱ περισσότεροι πατέρες στή στιγμή αὐτή, πού εἶναι ἡ ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ. Ἔτσι τό «Πάντοτε νῦν καί ἀεί...» εἶναι μιά λειτουργική ἀνάπλαση τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ κατά τήν ἀνάληψη· «Ἴδου ἐγώ μεθ' ὑμῶν εἰμι πάσας τās ἡμέρας ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος»¹²⁰. «Ἡ παρουσία τοῦ Χριστοῦ στήν Ἐκκλησία του διαιώνίζεται διά τῶν ἁγίων μυστηρίων»¹²¹.

Στό μεταξύ ὁ λαός ψάλλει ἓνα πολύ χαρούμενο καί μέ πλούσιο περιεχόμενο ὕμνο δανεισμένο ἀπό τόν ἑσπερινό τῆς Πεντηκοστῆς· «Εἶδομεν τό φῶς τό ἀληθινόν...», θέλοντας νά τονίσει τή χαρά ἀπό τήν ἀνεπανάληπτη λειτουργική του ἐμπειρία πού ἔλαβε μέ τή μετοχή του στή θεία κοινωνία. Ἐμπειρία πού τόν ἔφερε κοντά στό φῶς τό ἀληθινό πού εἶναι ὁ Χριστός καί στήν πηγή τοῦ ἁγιασμοῦ πού εἶναι τό ἅγιο Πνεῦμα. Στή λειτουργία ἔζησε ὅλο τό μεγαλεῖο τῆς παναγίας Τριάδος. Μεγαλεῖο φωτός, ἀγάπης καί δόξας. Κι αὐτό δέν τό κρατᾷ κανεῖς μυστικό, ἀλλά τό φωνάζει ψάλλοντας· «Εἶδομεν τό φῶς τό ἀληθινόν...».

119. Ψαλμ. 46, 6.

120. Ματθ. 28, 20.

121. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Ἑρμηνεία ἑπτὰ δυσκόλων σημείων..., σ.

39. «Εὐχαριστία». Ἐδῶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα διὰ τοῦ ἱερέα εὐχαριστεῖ τὸ Θεό, γιατί τὴν ἀξίωσε νὰ κοινωνήσῃ τὰ ἄχραντα μυστήρια. Καί εὐχεται ὥστε ἡ ζωὴ τῶν πιστῶν νὰ εἶναι στὰ χέρια του. Ἡ κανονικὴ θέσις τῆς εὐχῆς εἶναι στό σημεῖο αὐτό, μετὰ δηλαδή τὸ «Ὁρθοί· μεταλαμβάνοντες...» καὶ ὄχι μετὰ τὴν κοινωνία τῶν ἱερέων στό «κοινωνικό»¹²².

40. Μπήκαμε στό τελευταῖο τμῆμα τῆς θείας λειτουργίας, τὴν ἀπόλυση. Ἀρχικά ἡ ἀπόλυση γινόταν μέ μιὰ ἀπλή προτροπή. Στὴ βυζαντινὴ λειτουργία ἦταν τὸ «Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν». Ὅλα τὰ ἄλλα στοιχεῖα πού βρίσκονται παρακάτω εἶναι μεταγενέστερα. Ἡ εὐχὴ «Ὁ εὐλογῶν τοὺς εὐλογοῦντάς σε, Κύριε...» λέγεται ὀπισθάμβωνος, γιατί διαβαζόταν πίσω ἀπὸ τὸν ἄμβωνα, πού παλιά ἦταν στό μέσο τοῦ ναοῦ. Ἦταν εὐχὴ ἀπολύσεως, ἀλλὰ καὶ εὐλογίας τοῦ λαοῦ. Ἀποτελεῖ σφραγίδα καὶ ἀνακεφαλαίωση ὅλων τῶν αἰτημάτων τῆς θείας λειτουργίας καὶ τὸν καλύτερο ἐπίλογο πού θὰ μπορούσε νὰ ἔχει αὐτὴ¹²³. Μέ τὴν εὐχὴ αὐτὴ καὶ τὸ «Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου...» τελείωνε ἡ λειτουργία. Ἀργότερα ὅμως ξανά προστέθηκαν ἄλλα στοιχεῖα καὶ ἡ ὀπισθάμβωνος ἔπαψε νὰ εἶναι εὐχὴ ἀπολύσεως. Ὡς νέα εὐχὴ ἀπολύσεως μπῆκε τὸ «Εὐλογία Κυρίου...» καὶ κατόπιν ἡ ἀπόλυση «Χριστός ὁ ἀληθινός...»¹²⁴. Ἡ τε-

122. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις..., τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1982, σ. 25-29.

123. Θεοδώρου Ἀνδίδων, PG 140, 465 B.

124. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Ἀπαντήσεις..., τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 67-69.

λική φράση «Δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ...», πού είναι κι αὐτή μεταγενέστερη, ἔχει προέλθει ἀπό τὰ μοναστήρια καί ἀναφέρεται στοὺς παρόντες πατέρες, δηλ. στοὺς μοναχοὺς. Μετά τὸ «Δι' εὐχῶν...» μοιράζεται τὸ ἀντίδωρο, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀπὸ τὸν ἄρτο πού ἔβγαλε ὁ ἱερέας τὸν ἁμνό. Εἶναι ἤδη ἁγιασμένο ἀπὸ τὴν πρόθεση καί προσφέρεται ὡς εὐλογία σ' αὐτοὺς πού γιὰ κάποιο λόγο δέν μετέλαβαν. «Τοῦτο δέ ἁγιασμοῦ μεταδοτικόν μόνον καί δωρεᾶς θείας πάροχον»¹²⁵.

Ἡ σύναξη ἀπολύεται μέ τὸ πιό οὐσιαστικό κι ἐλπιδοφόρο μήνυμα γιὰ μᾶς, πού εἶναι τὸ ἔλεος καί ἡ φιλανθρωπία τοῦ Χριστοῦ.

Φεύγοντας κανεῖς ἀπὸ τὴ θεία λειτουργία φεύγει μέ τὴν αἴσθηση τῆς ἀληθινῆς ζωῆς καί τὴ «γεύση» τοῦ Χριστοῦ. Γιαυτό καί τὸν δοξάζει γι' αὐτὴ τὴν τιμὴ πού τοῦ ἔκανε· «Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον» καί τοῦ ὑπόσχεται πὼς θὰ τὸν ὁμολογεῖ καί θὰ τὸν κηρύττει μέσα στὸν κόσμον¹²⁶. Ἡ θεία λειτουργία δέ σταματᾷ στό ναό. Συνεχίζεται καί μετὰ. Ἀπὸ ἐδῶ παίρνει κανεῖς τὴ δύναμη καί τὸ φῶς, γιὰ νὰ βλέπει σωστά τὸν κόσμον, τὸν ἄνθρωπον καί τὸν ἑαυτό του. Γιὰ νὰ ἀγωνιᾷ

125. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, Διάλογος ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων... τῶν τελετῶν καί μυστηρίων πάντων τῆς Ἐκκλησίας, κεφ. 100, PG 155, 301-304.

126. «Κάθε φορά πού τρώγετε τὸν ἄρτο τοῦτο καί πίνετε ἀπὸ τὸ ποτήριον τοῦτο, διακηρύσσετε τὸ θάνατον τοῦ Κυρίου ἕως ὅτου ἔλθῃ». Α' Κορ. 11, 26.

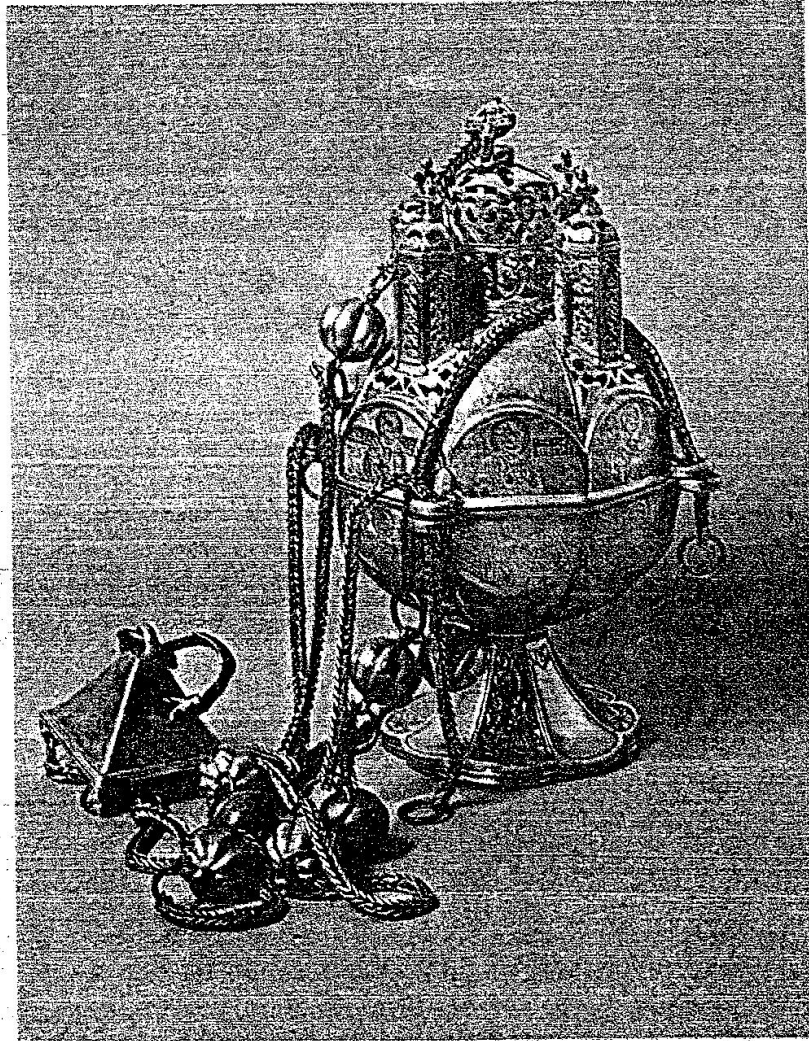
για την επιστροφή του ανθρώπου στη ζωή του Θεού και την επανασύνδεσή του με τη λειτουργία και το ευχαριστιακό ὄραμα του κόσμου.

Στόχος, ἄλλωστε, τῆς λειτουργίας εἶναι ὁ κόσμος ὅλος, ἡ ἀνάκραση καὶ ἀναζύμωσή του με τὸ αἷμα καὶ τὴ νέα ζύμη τῆς σάρκας τοῦ Χριστοῦ, ἡ Χριστοποίησή του, ἡ ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἐπανένωσή του με τὸ Θεὸ Πατέρα¹²⁷. Γιὰ τὸ καὶ τὸ ευχαριστιακό ὄραμα τοῦ κόσμου δὲν ἔχει ἀπολύτως καμιά σχέση με ὅποιαδήποτε συναισθηματικά ξεσπάσματα ἢ οὐτοπικές ἀναζητήσεις. Στηρίζεται στὴ βεβαιότητα τῆς ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ καὶ στὴν ἐλπίδα τῆς αἰώνιας βασιλείας του. Οἱ ἄνθρωποι ἐνωμένοι διὰ τῆς θείας κοινωνίας καὶ τῆς ευχαριστιακῆς σύναξης σ' ἓνα σῶμα, «σύσσωμοι καὶ σὺναιμοι τοῦ Χριστοῦ, γίνονται φορεῖς τῆς χάριτος τοῦ ἁγίου Πνεύματος γιὰ τὴν ἀνάπλαση καὶ μεταμόρφωση ἐν Χριστῷ τοῦ κόσμου»¹²⁸. Ταυτόχρονα πορεύονται πρὸς τὰ ἔσχατα, βιώνοντας αὐτὴ τὴ νέα πραγματικότητα τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τώρα μέσα στὴ θεία λειτουργία. Ὁ Ἀλέξανδρος Σμέμαν τονίζει χαρακτηριστικά ὅτι ἡ Εὐχαριστία εἶναι τὸ μυστήριο τῆς βασιλείας καὶ πὼς κάθε φορὰ πού οἱ χριστιανοὶ «συνέρχονται ἐν Ἐκκλησίᾳ» ὁμολογοῦν ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ βασιλεὺς καὶ Κύριος. Ἀκόμη ὅτι ἄνοιξε ἤδη καὶ δωρήθηκε ἡ βασιλεία του καὶ ἄρχι-

127. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Ἡ θεία Λατρεία καὶ οἱ νέοι, στό: Λειτουργικά θέματα Η', Θεσσαλονίκη 1987, σ. 87-88.

128. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Λειτουργία καὶ κόσμος, στό: Λειτουργικά θέματα Δ', Θεσσαλονίκη 1979, σ. 66.

σε ἡ καινούργια καὶ ἀθάνατη ζωὴ¹²⁹. Ἡ ζωὴ, δηλαδή, στήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ κόσμος καλοῦνται νά ἐπιστρέψουν.

129. Σμέμαν Ἀλεξ., Εὐχαριστία, Μετάφ. ἀπό τὰ Ρωσικά Ἀνδρέα καὶ Μαρίκας Χελιώτη, Ἀθήνα 1987, σ. 54.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΑ ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ

Πρόκειται για προσπάθειες, πού έκαναν πατέρες καί έκκλησιαστικοί συγγραφείς, κυρίως μετά τόν Ζ΄ αιώνα, νά έρμηνεύσουν θεολογικά καί νά σχολιάσουν συστηματικά τή θεία λειτουργία. Σκοπός τους ήταν ή λειτουργική παιδεία τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ καί ταυτόχρονα ή πρακτική βοήθεια τῶν ἱερέων γιά σωστότερη ἄσκηση τοῦ λειτουργικοῦ τους ἔργου. Καί σήμερα μπορούμε ὅλοι μας στά ἀνεπανάληπτα αὐτά κείμενα νά ἀνακαλύψουμε τό νόημα καί τό πνευματικό μεγαλεῖο τῆς θείας λειτουργίας.

1) **Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ** (†662), Μυσταγωγία, εἰσαγωγή-σχόλια πρωτ/ρου Δημ. Στανιλοάε, μετάφ. Ἰγνάτ. Σακαλής, ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1973 καί I. P. Migne, Patrologia Graeca (PG) 91, 657-717. Ἀπευθύνεται κυρίως σέ μοναχούς καί στοχεύει στό νά συνδέσει τά διάφορα προβλήματα τῆς πνευματικῆς ζωῆς μέ τό σκοπό καί τό νόημα τῆς θείας λειτουργίας, πού εἶναι ή αἰωνιότητα.

2) **Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως** (†733), «Ἱστορία ἐκκλησιαστική καί μυστική θεωρία», PG 98, 384-453. Ἀπευθύνεται σ' ὅλους τοὺς πιστούς καί ἐκτός ἀπό τά σχόλια στή θεία λειτουργία εἰδικά, κάνει

λόγο τόσο για τό ναό γενικότερα, ὅσο καί για τά ἄμφια.

3) **Θεοδώρου, ἐπισκόπου Ἀνδίδων** (11ος αἰώνας), «Προθεωρία κεφαλαιώδης περί τῶν ἐν τῇ θεῇ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καί μυστηρίων», PG 140, 417-468. Ἀπευθύνεται στούς κληρικούς καί τούς βοηθᾷ νά τελοῦν σωστότερα τή θεῇ λειτουργίᾳ.

4) **Σωφρονίου Ἱεροσολύμων** (12ος αἰώνας), «Λόγος περιέχων τήν ἐκκλησιαστικήν ἱστορίαν καί λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θεῇ ἱεουργίᾳ τελουμένων», PG 87³, 3981-4001.

5) **Μιχαήλ τοῦ Ψελλοῦ** (1018-1078), «Ἐξήγησις σύντομος» ἢ «Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας», ἔκδ. P. Ioannoy, στό περιοδ. Byzantinische Zeitschrift, τ. 51(1958) σ. 3-9.

6) α) **Νικολάου Καβάσιλα** (†1395), «Εἰς τήν θεῖαν λειτουργίαν» ἢ «Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας», PG 150, 368-492.

Ὑπάρχουν καί σύγχρονες μεταφραστικές προσπάθειες τοῦ παραπάνω ἔργου. 1) **Τοῦ Μακαρίου Νικολάου Καβάσιλα**, Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας, ἀπόδοση στή νεοελληνική, Ἀντωνίου Γ. Γαλίτη, Θεσσαλονίκη 1978. 2) **Νικολάου Καβάσιλα**, Εἰς τήν θεῖαν λειτουργίαν καί περί τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς, εἰσαγωγή - κείμενον - μετάφρασις- σχόλια ὑπό Παναγ. Κ. Χρήστου, Φιλοκαλία τῶν νηπτικῶν καί ἀσκητικῶν, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 32-261.

β) **Νικολάου Καβάσιλα**, «Ἑρμηνεία τῆς θ. λειτουργίας», Ἑκδ. κειμένου ἀπό τόν S. Salaville, στή σειρά «Sources Chrétiennes» 4, Paris 1943. «Περί τῶν

ἐν τῇ θεῇ λειτουργίᾳ τελουμένων», ἐκδ. κειμένου ἀπό τόν R. Bornert, στή σειρά «Sources Chrétiennes» No 4bis, Paris 1967, σ. 368-381.

- 7) Συμεών Θεσσαλονίκης (†1429), «Περὶ τε τοῦ θεοῦ ναοῦ καὶ τῶν ἐν αὐτῷ ἱερέων τε περὶ καὶ διακόνων... καὶ περὶ τῆς θείας μυσταγωγίας», PG 155, 697-749. Ἐδῶ ὑπομνηματίζει τῇ θεῇ λειτουργίᾳ καθὼς καὶ στό ἔργο του: «Διάλογος ἐν Χριστῷ κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων... τῶν τελετῶν καὶ μυστηρίων πάντων τῆς Ἐκκλησίας». PG 155, 33-696. Ἡ θεῖα λειτουργία στὰ κεφ. ΟΗ'-Ρ'. PG 155, 253-304.

II. ΝΕΟΤΕΡΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (ΕΛΛΗΝΙΚΗ)

- ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σ., Ἡ βιβλική θεώρηση τῆς ὀρθόδοξης λατρείας καὶ πνευματικότητας, Ἀθήνα 1979.
- ΑΕΡΑΚΗ Δαν., Πότε καὶ πῶς νά κοινωνῇς, Ἀθήναι 1986⁵.
- ΑΛΥΓΙΖΑΚΗ Ἀντ., Ἡ λειτουργικὴ μουσικὴ κατὰ τὸ Μέγα Βασίλειο, Θεσσαλονίκη 1981.
- ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ Εὐ. (Ἀρχιμ.), Ὁ χαρακτήρ τοῦ τελευταίου δείπνου τοῦ Κυρίου καὶ ὁ ἄρτος τῆς θείας εὐχαριστίας, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, ΙΔ(1958-60) 309-384.
- ΑΝΤΡΩΝΙΚΩΦ, Λειτουργία καὶ πνευματικότητα, στό: Πρακτικά τοῦ δευτέρου συνεδρίου Ὁρθοδόξου Θεολογίας - Ἀθήναι 12-29 Αὐγούστου 1976 - Ἀθήναι 1980, σ. 77-89.